

TÕNU KARU

**EESTI
KODURAHA
PÕNEVAD LOOD**

TÕNU KARU

**EESTI
KODURAHHA
PÕNEVAD LOOD**

TALLINN 2019

Autor Tõnu Karu
Kujundaja Mart Anderson
Väljaandja Fakhors
Trükikoda Trükiviis

Tõnu Karu
Eesti koduraha põnevad lood
ISBN 978-9949-01-142-1
Autoriõigus Tõnu Karu 2019

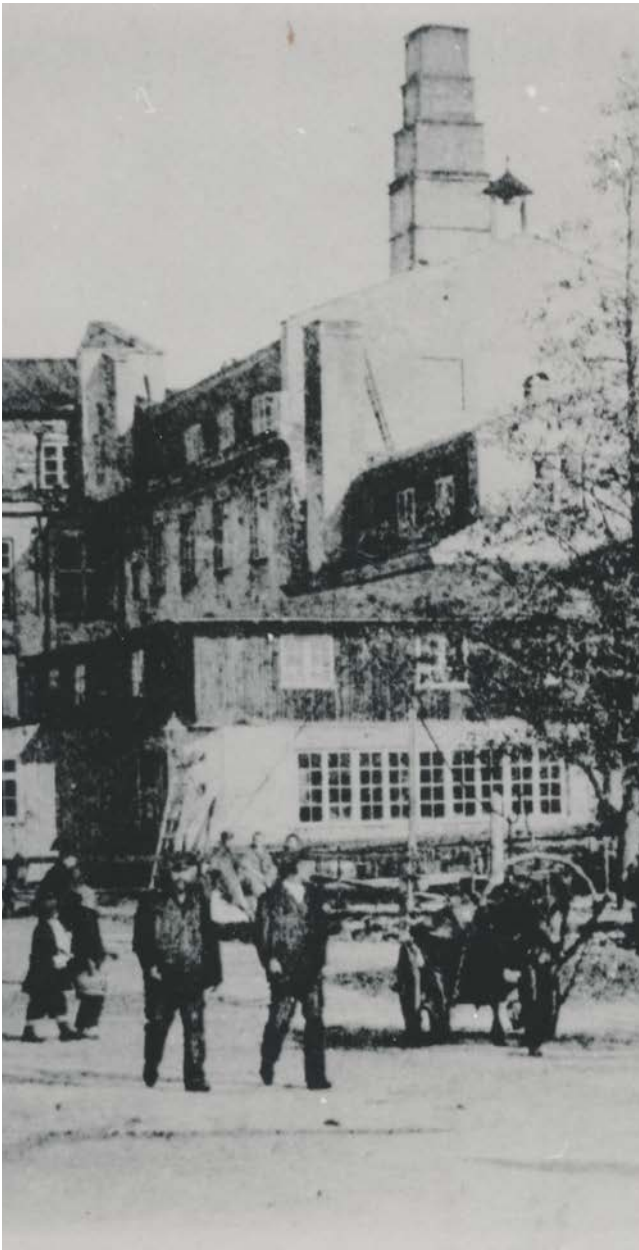
Esikaanel üksiku lennuväedivisjoni nr. 1 lendurvaatleja tehtud aerofoto 1932. Eesti Filmiarhiiv

Reproduktsoonide autoriõigused Arvo-Mart Elvisto, Pekka Erelt, Tõnu Karu, Ago Kõrv, Aime Kärner, Indrek Liiva, Gustav Matto, Eesti Ajaloomuuseum, Eesti Panga muuseum, Eesti Rahva Muuseum, SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid, Hiiumaa Muuseum, Maa-amet, Meleski klaasimuuseum, Narva Muuseum, Rahvusarhiiv, Tallinna Linnaarhiiv, Tartu Linnamuuseum, Tartu Kunstimuuseum

Fotograafid Nikolai Köningsfest, A. Laasi, E. Norwid, Semjon Školnikov, Henri Tombak, A. Wupperfeld jt

Kujunduse ja küljenduse autoriõigus Mart Anderson, 2019
Kirjaperekonna Banto autoriõigus Teo Tuominen 2019
Kirjaperekonna Joanna autoriõigus Monotype 2001
Kirjaperekonna Joanna Sans Nova autoriõigus Monotype 2015

Kõik õigused kaitstud. See väljaanne ja kõik selles sisalduvad reproduktioonid on kaitstud autoriõigusega vastavalt autoriõiguse seadusele ning Berni kirjandus- ja kunstiteoste kaitse konventsioonile. Igasugune autoriõigusega kaitstud materjali ebaseaduslik paljundamine ja levitamine, sealhulgas elektroonilisel kujul, toob kaasa seaduses ettenähtud vastutuse.

SISUKORD

Kodurahad, uurijad, kollektsionäärid	5
Dago-kertell	7
Klosterhof	16
Tartu liivaraaha	21
Võisiku peeglivabrik	22
Narva Kreenholm	26
Narva kalevivabrik	28
Narva linavabrik	31
Linnad ja kaupmehed	34
Saaremaa 5% võlakohustus	41
Port-Kunda	43
Sindi kalevivabrik	50

Töölised Kärjala kalevivabriku õuel 1900. A. Wupperfeld
Hiiumaa Muuseum

Palun häid inimesi, kellel on informatsiooni
Eesti koduraha kohta või huvitavaid väärtmärke,
võtta minuga ühendust telefonil +372 504 5744
või saata e-kiri aadressil tonu.karu@tap.ee

Lugupidamisega, Tõnu Karu

0-1. Tõlliste mõis 25 kop, Ross 240, roosa paber, 118×47 mm, Tõnu Karu kogust

KODURAHA

Kodurahaks nimetame väärtmärke, mis on kasutusel riigi üksiku osa, linna, vabriku või muu äri, mõisa jm tegevusterritooriumil rahaliste vahetustega lahendamise hõlbustamiseks. Üleriigilist käibeväärtust kodurahal ei ole.

Koduraha tuleb laiemas ulatuses kasutusele harilikult siis, kui üleriigilise vahetusraha puudus annab end teravalt tunda (nn rahanälg). Rahanälja põhjustavad tavaliselt sõjaaeg ja sõjajärgsed olud. Nii kasutasid koduraha pärast suurt Vene-Prantsuse sõda peaaegu kõik Eesti linnad, suuremad vabrikud ja ärid ning ka mõni klubi.

On ka üldiselt teada, missuguse ulatuse võttis pärast esimest maailmasõda koduraha kasutamine Euroopas, eriti Saksamaal ja Austrias. Toona oli koduraha ülesanne asendada puuduvat vahetusraha, mõnikord asendas see aga üleriigilist raha täies ulatuses.

Üldine nähe on ka see, et kui kujuneb uus riigivõim ja tulevad käibele selle üleriigilised rahamärgid, siis kohtadel puutuvad need ikkagi kokku seal juba käibel olevate kohalike väärtmärkidega. Kohalikud väärtmärgid ei kao kohe. Need jäävad veel mõneks ajaks käibele koos üleriigiliste rahamärkidega, esinedes nüüd ainult kodurahana.

Koduraha võis toimida veel kviitungi asemel. Näiteks andis linnavalitsus töölistele tehtud töö eest kodurahataolised kviitungid, mille eest võis saada linna liivaaugust tasuta koorma liiva või lasta linna veskil jahvatada teatud hulga teri.

Koduraha kasutati sageli isegi siis, kui peenrahast polnudki puudust – nii tegid peamiselt äriettevõtted, ka mõisad. Sel puhul lahendas koduraha peremehe ja töölise rahalist vahetust, ent mitte töölise, vaid peremehe huvides. Tehtud töö eest sai töölise palka peremehe kodurahas, millel oli väärtus ainult peremehele kuuluvates ettevõtetes ja ärides.

Nii sõltus töölise täielikult oma peremehest, sest oli sunnitud ostma kaupu just temalt, ja kauba hinna määras peremees. Kui peremees müüski kaupa sama hinnaga nagu teistes kauplustes või erandjuhul odavamalt (nt Narva Kreenholmi leivanael maksis manufaktuuri leivarahaga ostes 1,5 kopikat ja linna ärides müüdi samal ajal leiba hinnaga 2,5 kopikat nael), siis peremees teenis lõpptulemusena ikkagi kasumi: koduraha abil oli tal võimalus kasutada töolistelt saadud odavat, ilma intressita laenu. Müües leiba 10 000 töölisele ja nende perekonnaliikmetele sai kasumit ka Kreenholm.

Niisugust kodurahaga maksmise viisi kasutati mõisateski. Paljudes paikades said töötajad tööpäeva õhtul väikese papitükikese, millele oli trükitud *jalapäev*, *tõprapäev* või üks päeva pilet vm.

Just niisugune koduraha kasutamise viis, kus sellega tasuti töö eest, oli möödunud sajandil Eestis väga laialdane.¹

¹ Eesti Kirjandusmuuseum, G. Matto käsikiri, Eesti kodurahad, Tartu, 1962.

0-2. Tõrvandu mõis, üks päeva pilet
2 tk lahti lõikamata, Ross 241
sinine paber, 72 × 32 mm
Eesti Panga muuseum

Enamasti on 19. sajandi kodurahad praeguseks väga halvas seisundis, ent vahel tuleb ette ka hästi säilinuid. Näiteks:

0-3. Tallinn Kaupmeeskond 25 kop, 1862, Ross 142, kollakas papp, 65 × 43 mm, Tõnu Karu kogust

Eesti koduraha uurijad ja kollektsionäärid

Esimene ajaloolane, kes peale ajalooõrikute tegeles ka templit ja müntidega (sh tõenäoliselt kodurahaga), oli Kukruse mõisnik parun **Herman Robert von Toll** (1802–1876). Eriti väärtuslikud on tema ajalooõrikute, müntide ja pitsatite kogu.

Gustav Matto (1886–1972) oli numismaatik ja bibliofiil. Tema sulest on ilmunud uurimus Narva suuretevõtete koduraha kohta (1935) ja põhjalik ülevaade nii paber- kui ka müntkodurahast (Eesti kodurahad, 1962).

Heino Ross (1929–2016) oli koduloolane. Tema on koostanud nn Rossi kataloogi (1994) ja selle täiendused (2006). See kataloog on siiani ainuke raamatuna laialt kättesaadav kodurahasid kirjeldav ja süstematiseeriv teos.

Isak Weiner (1905–1973) oli tuntud eelkõige filatelistina, ent tegeles põhjalikult ka paberrahaga (sh kodurahaga).

Erik Tender (1902–1991) oli ajaloolane ja arhivaar. Ta pidas Õpetatud Eesti Seltsi mündikabinetis konservatori ametit ja kuulus seltsi juhatusse kuni 1940. aastani, mil mündikogu deponeeriti Tartu Riiklikule Ülikoolile. Teise maailmasõja järel emigreerus Rootsi.

Taavi Triumph (1931–2008) jõudis 1944. aastal Eesti sõjapõgenikuna Rootsi. Oma majandusteadmisi kasutades aitas ta üles ehitada iseseisvuse taastanud Eesti pangandust. Võõrsil suutis ta rajada ühe väljapaistvaima Eesti paberrahade, müntide ja teenetemärkide kollektsiooni, mis jõudis 2009. aastal Eestisse.

Ivar Leimus (1953) on Eesti ajaloolane ja tõlkija, kes peamiselt tegeleb numismaatikaga ning on kirjutanud hulgaliselt ajalooraamatuid ja -artikleid. Oma töödes on põhjalikult käsitletud Eesti (ja teiste piirkondade) müntide ja paberraha ajalugu.

Kärđla kalevivabrik 20. sajandi alguses.
Hiiumaa Muuseum

DAGO-KERTELL (HIIU-KÄRDLA KALEVIVABRIK)

Asutamine ja areng

Hiiumaa-Kärđla kalevivabrik (saksa keeles Dago-Kertelsche Tuchfabrik) oli Eesti vanimaid tekstiilitööstuste suurettevõtteid, mis tegutses aastail 1829–1941, kuni Eesti NSV võimud selle riigistasid.

Kalevivabriku asutasid Ungern-Sternbergide suguvõsa parunid Hiiumaal Suuremõisas Tallinna kaubamaja Clayhills & Co. finantstoel. Asutamiseks andis tõuke asjaolu, et Vene-Türgi sõja tõttu olid Eesti mõisnikud sattunud viljamüügiga kitsikusse ja hakkasid kasvatama lambaid, eriti Saksamaalt sisseveetud meriino tõugu lambaid. Kalevivabrik asutatigi villa paremaks realiseerimiseks.

1830. aastal koliti vabrik Kärđlasse. Aastal 1835 sai selle omanikuks ja ühtlasi direktoriks Kärđla parun Robert Eginhard von Ungern-Sternberg, kes oli asutajate isa venna pojapoeg. Ta püsis sellel tööpostil ligikaudu 63 aastat. Rahvas teadis teda Kärđla parunina või vanaparunina. Oma eduka planeerimise ja elamuehitusega pani ta alguse kogu praegusele Kärđlale.

Vanaparunit ja tema lahutamatu keppi kardeti, sest inimestesse suhtunud ta kui tööloomadesse. Ainult vahel lõõnud välja ka tema rahvaarmastus – nimelt siis, kui vabrikus juhtunud olema mõni kenam tüdruk, näidanud parun kepiga. Küll meister juba teadnud, kuhu tüdruk juhatada. Selliste tütarde emad katsunud seepärast saata neid tööle sasisemate ja tahmaste nägudega.²

Mälestused vanaparuni kohta teevad talle pisut liiga ja pisendavad tema teeneid Kärđla arenguloos.

1870. aastal puhkes vabrikus teine suurem tulekahju ja hoone põles maha. Kolm aastat hiljem jätkati tootmist juba uues, värskest ehitatud hoones. Isa kõrval ja ka pärast tema surma töötas vabriku juhtkonnas noorparuniks hüütud Ernst Otto Adam von Ungern-Sternberg (1850–1928). Ta oli ametit õppinud Riias ning Saksamaal Karlsruhe ja Aachenis.

1908. aastal sattus Kärđla kalevivabrik majandusraskustesse ja anti rendile osaihingule Narva Kalevivabrik. 1927. aasta bilansiaruannetest nähtub, et

² Hiiu, nr 19, 1984, Toronto.

vabriku kõrval olid osaühisuse tuluallikateks eri aegadel aurulaev Hiiumaa ja elektri jaam, samuti jahuveski ja saeveski Kärddlas, metsatööd Kärddlas ja Putkastes, sadam, manufaktuuri kauplus, kudumise eratöökoda, kraasimise eratöökoda, valukoda (remonditöökoda) ning kontor ja ladu Tallinnas. Suurima käibega oli aurulaev, aga kõige kasumlikum saeveski, selle järel laev ja sadam.

Pärast seda, kui Nõukogude väed olid vabriku maha põletanud, likvideerisid Saksa okupatsioonivõimud 1941. aastal kalevivabrikuga seotud ettevõtted. Varemete materjali kasutati elamu- ja tee-ehitusel. Sadam sai sõjas kahjustada, tallidega seonduv ja muu anti üle Sindi kalevivabrikule.

1848. aastal oli Kärddla kalevivabrikus 450 töötajat, 1913. aastal 600, 1917. aastal 448 ning aastail 1920–1930 ligikaudu 300–400.³

Nimed

Dago-Kertelli nimi pärineb Hiiumaa ja Kärddla saksa-keelsest nimest. Hiiumaa nimi Dagö ('Päevasaar') tuleneb sellest, et see asub ainult päevateekonna kaugusel Ahvenamaast. Sõna Kertell on tuletatud nimest Kärddla (sks Kärddal, Kärtil, Kiertel, Kertell 'soine ja märg org').

1829–1874 Firma K. u. E. Ungern-Sternberg

1874–1918 Osaühisus Dago-Kertellsche Tuchfabrik

1918–1934 Hiiu-Kärddla Kalevivabriku Osaühisus

1934–1937 Hiiu-Kärddla Kalevivabriku Osaühisus

K. Ja E. Ungern-Sternberg

1934–1940 Hiiu-Kärddla Kalevivabriku Osaühisus

1940–1941 Hiiu-Tekstiil

Toodang

Vabrikus toodeti kalevit ja lõnga. Tähtsaimad kaubaartiklid olid kalevirii kaitsevääle, meeste- ja naistemantlite kangas, ülikonna- ja kleidikangas, vaibad ning suurrätikud. Eriti tuntud olid vabriku suured värvilised voodivaibad.

1927. aastatoodangu nimekirjas olid näiteks suur- ja pearätid, voodivaibad, autovaibad (ka nahast äärtega), naiste kalev, marengokalev, garntrikoo, meestrikoo, mütside trikoo, kammgarn, flanell, literakalev, kašmiir, kaitsevärvi ülikonnariie, palitu- ja veluurpalituriie, ulster, biiber, raje, naiste veluur, flaush, värvitud drap, halat, autovaipade riie, aknaplüüs, põrandabobrik ja villane vatt. Toodetel oli plommidega kiri H-K-K.

Toodangust umbes pool turustati Balti kuberman-gudes, ülejäänud Peterburis, Moskvas, Odessas, Varssavis, Ukrainas ja Soomes.

Huvitav teada

1844. aastal hakati Kärddla kalevivabriku töölistele majade ehitamiseks laenu andma. Seepärast kujunes selle linna välisilme teiste toonaste Eesti töölisasulate omast erinevaks: Kärddlasse rajati töölisbarakkide asemel tillukestele kruntidele väikesed eramajad.

Kalevivabrikus pruugiti värvimisel kinnitamiseks ja sinise saamiseks uriini. Sinise värvi jaoks kasutati seda ka kodusel riidevärvimisel. Eks see lõhn jäi kangale külge. Kirikhärrad olid seepärast hädas, et jumalateenistuse ajal oli kirik haisu täis.

Ühe töötaja mälestustest: Minu vanaema rääkis, et vabrik ostis vanasti kokku uriini. Sellega värviti ja saadi sinist. Ei tea, mitu kopikat selle eest sai. See oli eelmisel sajandil tsaariajal. Vanaema jutustas ühest perekonnast. Mees uppus ära, naine jäi kuue lapsega. Maja oli poole ehitamisega. Naine rääkis: „Ma korjasin oma lapsed kokku ja mul oli tünn ukse ees.“ Kui viis vähevankriga tünni ära, sai leivarahaga.

16. oktoobril 1941, kui sakslased olid juba Heltermaal, põletasid nõukogude sõdurid vabriku maha.

Ühe töötaja mälestusest: „Üks päev enne põlemist tuli direktor Hollak kangruruumi, tõstis käe ja käskis masinad seisma panna. Ütles, et vabrik jääb teadmata ajaks seisma. Käis edasi-tagasi, roheline ülikond oli seljas, ise vaatas maha ja rääkis. Ütles veel, et ei tea, millal uuesti tööle saame. Veel rääkis, et tänasest päevast jääb seisma. „Homme hommikul tulge siia ja need kangad, mis on teil telgede peal, saate endale“ Mõnel olid juba suured kangad valmis. Mul oli kangas damen velour täitsa valmis, paar tundi veel kudumist.

Lähme hommikul sinna kangaid tooma, käärid seltsis. Ei saanud sisse – madrused on vastus ja üks mees oli ka, Vanjuk. Ma lükkan selle kõrvale: „Mine ära!“ Läksin mööda, ta tuli mu järele ja lükkas püssiga tagasi. Ei saa läbi. Siis hakkasime vaatama – akende vahelt tuli suitsu, must kui tõkat. Siis me hakkasime nutma. Muist nutsid üsna suure häälega. Mul olid pikad patsid, pole tahtnud näidata, et nutan: peitsin silmad patsi sisse. Patsid olin nii märjad! Vabrik põles ja kell 12 just. Siis oli üleni leekides. Me olime niikaua seal juures, kui maja poole enam suitsu seest paistnud“.⁴

Koduraha nimega klubi

Ajaleht Lääne Elu kirjutab kodurahade tekkest oma artiklis „Kui maksid „Hiiu klubid“ järgnevalt: Vanaemad hiidlased ja ka läänlased mäletavad veel selgesti parunite ja krahvide Ungern-Sternbergide aega Hiiumaal. Eriti hästi on neil meeles Kärddla parunid, kes olid selle alevi loojad ja valitsejad. Praegugi veel

³ Vikipeedia.

⁴ Mälestusi Kärddla Kalevivabrikust, E. Teras, 2003.

Kärdla kalevivabriku tagakülg. 1925. E. Norwid. Eesti Filmiarhiiv

„Vanaparun“ Robert Eginhard von Ungern-Sternberg (1813–1898).
Kärdla kalevivabriku direktor 1835. aastast.
SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid

„Noorparun“ Ernst Otto Adam von Ungern-Sternberg (1850–1928).
Kärdla kalevivabriku direktor. Hiiumaa Muuseum

Värvitrukis fotopostkaart Hiiu-Kärdla kalevivabrikust. Nikolai Köningsfest 1920–1930. Rahvusarhiiv

kõnelevad puisteed, pargid, puurkaevud ja ehitised nende suurest osast Kärdla rajamisel.

Erilist huvi väärrib parun Robert von Ungern-Sternbergi aeg Kärdlas. Ta sai Kärdla kalevivabriku direktoriks 1835. aastal ja oli seda kuni surmani. Tähelepanuväärivaim tema elus ja kogu Hiiumaal ajaloos olid kahtlemata Hiiu rahad – nn klubid, mis hulk aega olid maksuvahendiks kogu saarel.

Vanasti puudus Hiiumaal üldise palgatöö vähesuse tõttu raha peaaegu üldse, ehkki kehtis muidugi rubla nagu kõikjal Venemaal. Ungern-Sternbergide kalevivabriku asutamise järel aastal 1829 hakkas Hiiumaale tekkima oma raha.

Kui vabriku direktoriks sai parun Robert von Ungern-Sternberg, kes oli vabriku asutajate vendade Konstantin von Ungern-Sternbergi ja Eduard von Ungern-Sternbergi sugulane, lasi ta liikvele nahast raha saksakeelse nimetusega Arbeits Quitung. See täitis raha aset Kärdlas ja enamikus muudes kohtades Hiiumaal.

Rahvas nimetas seda raha klubideks. Klubisid kasutati nagu päris raha. Töölised võtsid naisi, maksid renti, ostsid kaupu, hobuseid ja lehmi ikka nahk-klubidega.

Kuid poisikesed olid kavalad: nad tegid vana-dest saapasäärtest klubisid järele ja mehkeldasid siis

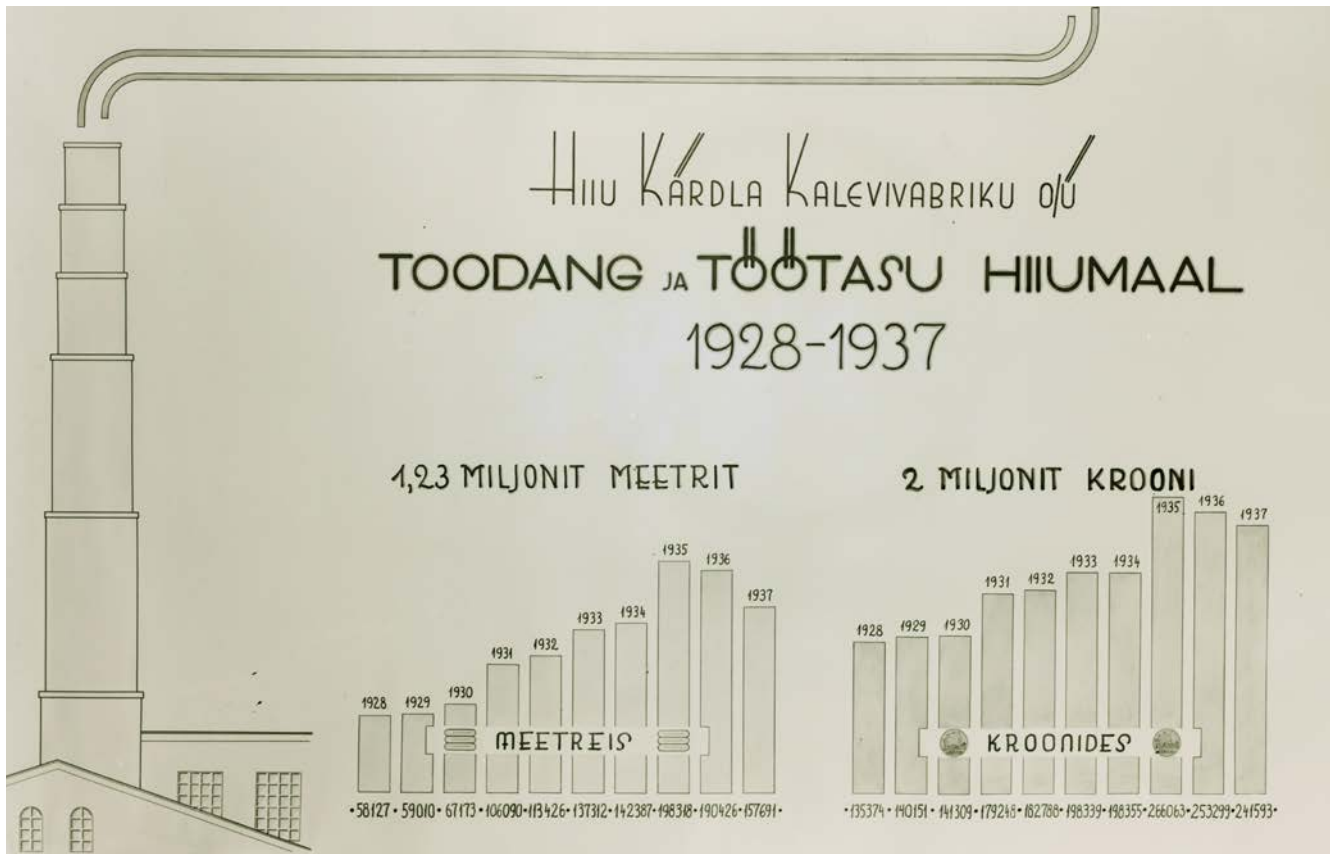
pimedas paljudele kaela valeklubisid. Ehatsel klubidel olid templid ja kirjad peal, kuid paljud olid nii kulumud, et neist ei saanud enam suurt aru. Poisid käisid siis videvikus vabriku kärneri käest nn saapasääre-klubidega õunu ostmas.

Lõpuks läks asi ka vabrikudirektori parun Robert von Ungern-Sternbergi jaoks liiale. Ta otsustas lasta teha uued klubid papist. Ka need ei olnud otstarbekohased, sest neid tuli liiga kiiresti uuendada – need muutusid kulumise tagajärjel ruttu kõlbmatuks. Seda kasutasid nutikad hiidlased muidugi ära, löigates omale papist samasuguseid klubisid, kust olid kirjad pealt „ära kulunud“.

See vihastas parunit ja nüüd lasi ta juba Saksamaal trükkida ehtsast rahapaberist klubid. Klubisid oli kolme seltsi: kollaseid, punaseid ja siniseid. Kõikidel puudus aastaarv ja väärtuse number. Tegelikult vastas kollane klubi 10-le, punane 15-le ja sinine 20 kopikale.

Hiiumaal tunti klubide väärtust Vene rahast hoopis paremini. Hiidlaste jaoks olid klubid ainuke raha, muud nad ei tundnud ega tunnustanud. Klubid ei maksnud mitte ainult Hiiumaal, vaid ka suurel maal kuni Riia linnani ja Saaremaal kuni Soela kõrtsini.

Korra käinud Hiiumaal kuberner. Sõitnud oma tõllaga ühest väravast läbi, üks kohalik poiss teinud

Diagrammid Hiiumaa Kärkla Kalevivabriku osühisuse toodangu ja töötasu kohta aastail 1928-1937. Eesti filmiarhiiv

värava viisakalt lahti. Kutsar hüpanud kubernerile käsul pukist maha ja andnud poisile jootraha – vene raha. Poiss visanud selle raha metsa, võtnud taskust paar klubi ja ütelnud: „Härra, andke niisuguseid rahasid!“

Kõpus telefoneerinud sama kuberner Tallinna, mille eest ta maksnud jällegi suurema vene rahaga. Tagasi antud talle klubisid. Kuberner vaadanud, imestanud ja sõnanud lõpuks: „Ise väike saar, aga ise rahvas, ise keel ja ise rahad!“

Kui Venemaal rohkem peenraha liikvele lasti, tungis see ka Hiiumaale. Nii maksid Hiiumaal nii klubid kui ka õiged rahad segamini. Kes aga soovis, võis klubid vabriku kontoris vene raha vastu ümber vahetada.

Üks talumees toonud 200 rubla väärtuses koti täie klubisid Kärklasse. Keegi tööline vahetanud need vabriku kontoris ümber. Vanaparun juhtunud parajasti pealt nägema ja käratanud: „Nii kaua kui seisab püsti vabriku korsten, nii kaua maksavad minu rahad!“

Hiljem kui vene valitsus siiski keelas Hiiumaa klubid, vahetas vabrik need ümber vene rublade vastu ja põletas klubid suures vabriku ahjus. Osa jäi aga rahva kätte ja need on nüüd muutunud haruldusteks, mida leidub väheste numismaatikute kogudes.

Kärkla kalevivabriku värav. E. Norwid 1925. Eesti Filmiarhiiv

1-1. Dago kertell 50 kop, 1834, Ross 5, nahk, 65 × 42 mm, Tõnu Karu kogust

1-2. Dago kertell 50 kop, 1836, Ross 6, nahk, 64 × 40 mm, Eesti Ajaloomuseum

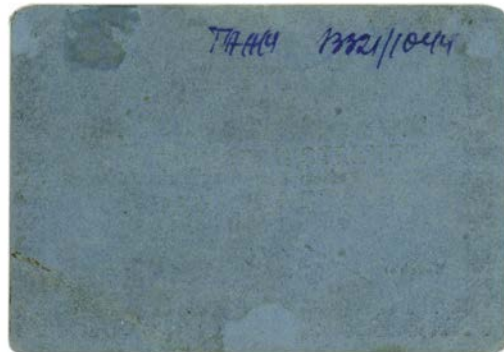
1-3. Dago kertell, 1839, Ross 7, nahk, 61 × 41 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-4. Dago kertell, kliše 10 kopikaliste (Ross 9) trükkimiseks, Hiiumaa Muuseum

1-5. Dago kertell 10 kop, aeg teadmata, Ross 9, 65 × 45 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-6. Dago kertell 20 kop, aeg teadmata, Ross 10, paber, 67 × 47 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-7. Dago kertell 20 kop, aeg teadmata, Ross 10, paber, 67 × 47 mm, Ago Kõrva kogust

1-8. Dago kertell 15 kop, aeg teadmata, Ross 11, paber, 65 × 44 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-9. Dago kerteell 20 kop, aeg teadmata, Ross 12, paber, 67×47 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-10. Dago kerteell 20 kop, Ross 12, lahti lõikamata 3 raha, 130×67 mm, Eesti Rahva Muuseum

1-11. Dago kerteell (20) kop, aeg teadmata, Ross 13, õhuke riie, 68×48 mm, Ago Kõrva kogust

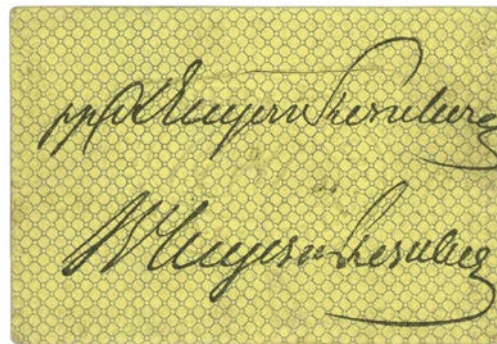
1-12. Dago kerteell (15) kop, aeg teadmata, Ross 14, paber, 67×47 mm, Tõnu Karu kogust

1-13. Dago kertell 15 kop, aeg teadmata, Ross 15, paber, 68×48 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-14. Dago kertell 20 kop, aeg teadmata, Ross 16, paber, 68×48 mm, Tõnu Karu kogust

1-15. Dago kertell 10 kop, aeg teadmata, Ross 18, paber, 65×45 mm, Eesti Ajaloomuseum

1-16. Dago kertell 20 kop, Rossil puudub, papp, 65×45 mm, Hiiumaa Muuseum

Kloostri mõisa alad ja ümbruskond, koopia plaani fragmendist. Rahvusarhiiv

KLOSTERHOF

Kloostri mõis (saksa keeles Klosterhof) asutati tsisterlaste nunnakloostri majandusmõisana 13.–14. sajandil Läänemaale. Nagu kloostrite majandusmõisatele tavaline, püstitati peahoone kindlustatud kiviehitisena. Oma nimegi on paik saanud kloostri kuulumisest.

Põhjasõja järel kuulus mõis Caspar von Tiesenhauseunile ja Johann von Derfeldenile (Haapsalu asehaldur). Von Derfeldeni aadliperekonna omandusse jäi mõis rohkem kui kaheks sajandiks ja just sellal, 17. sajandil, rajati barokne kivist peahoone.

Hoone eripära oli selle paiknemine tagaküljega vahetult vastu kõrge järsaku serva. Omal ajal pakkus asukoht kauneid kaugvaateid peahoonest Matsalu roostikule ja lahele ning vastupidi, ent praegusajal varjab vaateid suures osas võsa.

1829. aastal siirdus mõis von Fersenite valdusse, jäädes sinna võõrandamiseni 1919. aastal. Viimane võõrandamiseelne omanik oli Axel Nikolai von Fersen.

18.–19. sajandil lisati mõisale hulganisti kõrvalhooneid. Mõisa tiigid arvatakse seevastu pärinevat

veel kloostri ajast, mil kloostri majandusmõisale oli kalakasvatustiikide rajamine tüüpiline.

Haruldane Rootsi-aegne kivimõis säilis peaaegu ümberehitamata kujul kuni 1939. aastani, mil kasutusest seisnud puitosad lammutati. Kiviosa enamik on varemetena säilinud meie päevini.

1990. aastatel puhastati hoone varemed võsast. Enamik kõrvalhooneid on praegu kas varemeis, hävinud või tundmatuseni ümber ehitatud.⁵

Koduraha

Ajavahemikul 1906–1914 kasutati Kloostri mõisas tööl olnud inimestele tasumiseks koduraha. Need kujutasid endast papitükke, mille kummalegi poole oli kleebitud eri värvi paber. Kuna tollal oli koduraha mõiste tundmatu, nimetati Kloostri mõisas neid arvatavasti saksa sõnaga *zettel*, nagu on kirjas mõne raha tagaküljele löödud templijäljendil.

Kokku oli käibel kaheksa erineva nominaaliga rahatähte. Sama nominaaliga rahatähed võisid olla trükitud eri tooni paberile.

⁵ Vikipeedia.

Kloostrimõisa härrastemaja 19. saj lõpul. Rahvusarhiiv

Kloostrimõisa härrastemaja vare 1959. a. Rahvusarhiiv

Osa vääringuga 5 rahatähti oli täiendatud – sinna oli kirjutatud või trükitud number 3, mis suurendas vääringu 35-le. Ühel nominaaliga 20 rahatähel on tehtud tindiga parandus: nr-st 0 on saanud 5.

Osale rahatähtedele on tindiga märgitud numbri järel $\frac{1}{3}$ või $\frac{2}{3}$, mille võrra vähenes trükitud nominaal. Kasutusel oli seega väga lihtne ja paindlik süsteem.

Töölisele anti tehtud töö mahu alusel teatud nominaaliga „papitükke“, mille tagaküljele löödi kuupäevatempel.

Ühel kodurahal oleva templi põhjal selgub, et Kloostri mõisa koduraha oli käibel ka teises, Keskvere mõisas.

Kõikide rahade mõõdud on 51–54 × 34–36 mm.

Kloostri mõisa kodurahad

Läänemaal Kirbla kihelkonnas asunud Kloostri mõisa viimased omanikud von Fersenid olid edumeelsed ja nutikad majandusmehed, mille kinnituseks on ka mõisa kodurahade kasutuselevõtt.

Leidsin need rahad 1981. a. Kloostri mõisa endise saunahoone laxast õleprahi seest. Sinna oli visatud mitmesugust mõisaegset paberiraami: saarakeliseid raamatuid, hulka klaverinoote, mõisa aidaraamat 19. saj. keskpaigast, ajakirju jm.

Küsitlesin ümbruskonna vanu inimesi, kes veel mõisa-ajaga mäletasid. Nende meenutustest selgus, et leitud rahad kasutati eelkõige sügisel kartulinoppimise eest palga maksmiseks.

Kuna viinavabrikute tarbeks suure hulga kartulite kasvatamine nõudis rohkesti tööjõudu, milleks ei piisanud kusnes mõisa-omandusest, siis palgati kevadiseks kartuliparemiseks (istutamiseks) ja sügiseks kartulinoppimiseks tööjõudu mõisapiirkonna taluperedest.

Noppimisel pani kubbjas kirja kuhjadesse toodud korpitäied, mille põhjal jagati tööpäeva lõpul vastavalt noppija jõudlusele päevapalgaks kodurahast, mille tagaküljile löödi kuupäevotempel. Noppimishooaja lõppedes said rahade omanikud need vastavalt vastukauba väärtusele vahetada mõisa aitades kas toidu-urami (vilja, kuivatatud kala, õlle, tangude jm) või talumajapidamises tarviminevate materjalide (pastlanaha, sepanaud, teliste, puidumaterjali jm.) vastu. Nii toimus see kuupäevotemplitel põhjal 1906. - 1914. aastatel. Esimese I maailmasõja ajal rahade kasutamine lõppes. Teiselt ei olnud tsaarimürgis kehtestatud viinakeelu tõttu enam nii suurt nõudlust kartulite järelle.

Kokku oli käibel seitse erinevat rahatähte: 20, 35, 35, 40, 40, 45 ja 50 (kopikaline). Neist 35 ja 40 (kopikalised) olid trükitud kahe erineva värvitooniga paberile. Üks 35 (kopikaline) oli algusest olnud 5 (kopikaline), millele hiljem lisati templiga 3.

Kuid vähesel määral esines ka käsitsi tehtud nominaali-muutusi. Nii on mõnel 20 (kopikalisel) sinise plüatsiga tehtud nullist viis. Osal rahatähtedel on tindiga peale märgitud $\frac{1}{3}$ või $\frac{2}{3}$, millega vastavalt vähenes trükitud nominaal.

Koduraha mõõt oli tallel tundmatu. Kloostri mõisas armetati neid arvatavasti Zetteliteks, mida kinnitab mõne raha tagaküljele löödud sellenimeline tempel.

Ühel rahal oleva templi põhjal selgub, et nad olid käibel ka Kloostri mõisa abimõisas keskveres.

Heinz Valk

2-1. Klosterhof 5, Ross 486, pruun papp
Tõnu Karu kogust

2-2. Klosterhof 5 ja selle ees käsitsi kirjutatud 3
Ross 486 erim, pruun papp, Tõnu Karu kogust

2-3. Klosterhof 5 ja selle ees templiga löödud 3
Ross 486 erim, Tõnu Karu kogust

2-4. Klosterhof 5 ja selle ees templiga löödud 3 taga 1/2
Ross 486 erim, pruun papp, Ago Kõrva kogust

2-5. Klosterhof 5 ja selle ees templiga löödud 3 taga 2/3
Ross 486 erim, pruun papp, Ago Kõrva kogust

2-6. Klosterhof 5 ja selle ees templiga löödud 3, taga 1/3
Ross 486 erim, pruun papp, Ago Kõrva kogust

2-7. Klosterhof 5 ja selle ees templiga löödud 3 pöördel kiri zettel
Ross 486 erim, pruun papp, Pekka Erelti kogust

2-8. Klosterhof 20, 0 parandatud 5-ks, reversil KLOSTERHOF, Ross 487 erim, hall papp, Pekka Erelti kogust

2-9. Klosterhof 20, Ross 487, kollane papp
Tõnu Karu kogust

2-10. Klosterhof 35, Ross 488, sinine papp
Tõnu Karu kogust

2-11. Klosterhof 40, pöördel kiri KLOSTERHOF u. KESKÜLL, Ross 491 erim, roheline papp
Pekka Erehti kogust

2-12. Klosterhof 40, Ross 491, roheline papp
Tõnu Karu kogust

2-13. Klosterhof 40, Ross 492, pruun papp
Tõnu Karu kogust

2-14. Klosterhof 45, Ross 493, sinine papp
Tõnu Karu kogust

2-15. Klosterhof 50, Ross 494, kollane papp
Tõnu Karu kogust

A. M. Hageni joonistus „Vaade Tartule liivaaugust“ (1830–1850)
Tartu Kunstimuuseum

TARTU LIIVARAHHA

19. sajandil kasutati Tartus nn liivarahha: linnavalitsus andis oma tellimusel tehtavate tööde eest ehitajatele tasuta „papitükid“. Nende sinisel paberil esiküljel oli kiri 1 Fuder Sand (sks '1 koorem liiva') ja tagakülje valgel paberil tempel suure linnavapiga. Selle alusel sai ehitaja Tartu liivaaugust tasuta koorma liiva, mida ta kasutas kas ise või mille ta müüs teistele ehitajatele.

Liivaaugu asukohta aitas leida August Matthias Hageni joonistus „Vaade Tartule liivaaugust (u 1830–1850), mis avaldati Postimehes.

Autori hea kolleeg Tartust Madis Tammeorg väitis joonistusel olevate kirikute asukoha alusel kindlalt, et tegu on aadressil Narva mnt 126d asunud karjääriga. Maa-ameti koduleheküljel olev Tartu reljefkaart kinnitab seda väidet.

Tänapäeval kasvavad endises liivaaugus kõrged puud, mis varjavad Hageni joonistusel nähtava ilusa vaate Tartu linnale.

Tartu linna reljefkaart omaaegse liivaaugu asukohaga väljavõte Maa-ameti koduleheküljelt

3-1. Tartu liivarahha, Ross 207, papp, 67 × 44 mm
Tõnu Karu kogust

Meleski klaasivabriku välisvaade. 1940. Eesti Filmiarhiiv

VÕISIKU

Võisiku nimi on tuttav eelkõige Jaan Krossi teosest „Keisri hull“. Viljandimaal Võisiku mõisas elas aastast 1816 kuni oma surmani 1836. aastal Timotheus Eberhard von Bock. Ta oli keiser Aleksander I sõber ja usaldusalune.

1818. aastal saatis von Bock keisrile Venemaa konstitutsiooni projekti, milles taunis isevalitsust ja pärisorjust. Seepeale von Bock vahistati ja ta oli aastail 1818–1827 Schlüsserburgi kindluses vangis. Ta on koos abikaasaga maetud perekonnakalmistule Võisiku mõisa surnuaias.

Kohaliku peeglivabriku ajalugu algab Kamari-Põltsamaa peeglivabrikust, mis tegutses aastail 1780–1786. Selle pankroti järel rentis vabriku rühm ettevõtjaid peeglikaupmees Carl Philipp Amelungi eestvõttel. Ettevõtte tegelikuks juhiks sai tema isa Anton Amelung.

Aastail 1792–1795 ehitati Võisiku mõisa maadele uus peeglivabrik. Aastal 1794 aastal valmis Rõikal peeglitöökoda ja aastal 1796 Meleskil klaasikoda.

1806. aastal maksis Amelung endistele kaasomanikele nende osa välja ja sai ettevõtte ainuomanikuks. Aastal 1817 asus firmat juhtima C. P. Amelungi poeg Carl Amelung. Oskusliku juhina viis noor Amelung

firma kiiresti tõusuteele: ehitati üks hoone teise järel ja tehti palju uuendusi, näiteks võeti kasutusele auru- ja masinad. Küttepuid saamiseks osteti üles Tõlliste mõisa suured metsad.

Lahenduse sai ka transpordiprobleem. Varem oli peegleid ja toormaterjali veetud üsna mitmeti. Jõgede üks kallas oli puhastatud ja seda mööda kõndisid pärisorjad, kes vedasid raskeid lotjasid otsekuuri burlakid Volgal. Teise variandina veeti kaupa vedu härgadega Tartusse, Riiga ja isegi Peterburi, ent nii purunes viletsate teede tõttu üsna palju kaupa.

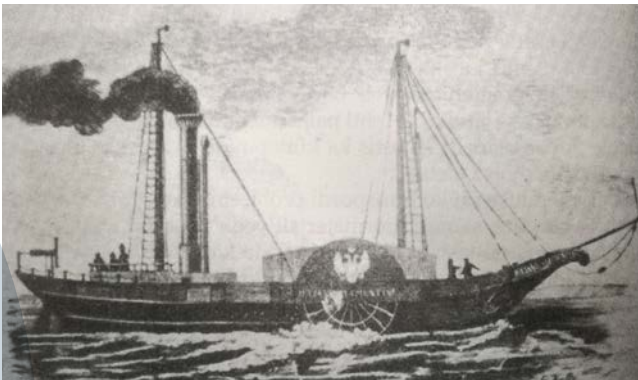
Seetõttu otsustas Carl kasutada ära siinse hea veeteedevõrgu. Ta alustas Põltsamaa jõe süvendamist, mis kestis kolmteist suve. Aastail 1832–1845 kulutati selleks 100 000 hõberubla ja selle tulemusel muutus veoste tegemine tunduvalt odavamaks.

Et ajada läbi veelgi soodsamalt, oli vaja oma laevastikku. Laevaliiklust aitas rajada Tartu kaupmees Erich Wilhelm Wegener, kes oli Carl Amelungi õemees. Aastal 1840 saadi seitsmeks aastaks eesõigus seada sisse aurulaevade ühendus siseveekogudel.

Selleks ehitati Emajõe-äärses Kabina mõisas puust kerega aurulaev, mis ristitati Carl Amelungi õe Julie ja Wegeneri abikaasa Clementine järgi nimega

Põltsamaa, Võisiku mõisarahvaga abisillal. 19 sajand. Rahvusarhiiv

Esimene Eestis ehitatud aurulaev Juliane-Clementine raamatust Meleski klaasivabriku kolm sajandit

Juliane-Clementine. Auriku pikkus oli 19,6 meetrit, laius 4,9 meetrit ja kiirus umbes 10 sõlme. Kaubaga sõites võttis laev puksiiri veel praami, vedades niiviisi kohale 114-tonnise laadungi. Lõbusõitudel Peipsil mahutas alus 150 reisijat. Sõite Emajõel alustas laev 1842. aastal, esimene reis Pihkvasse kestis 12–14 tundi.

Esimese Eestis ehitatud aurulaeva eluiga ei olnud paraku kuigi pikk: Juliane-Clementine uppus 1852. aastal Vasknarva lähedal. Ta oli meie auru-laevanduse teenäitaja ja talle järgnesid teised aurikud.

1843. aastal ostis Carl Amelung Rootsist kümnehobujõulise mootoriga aerupaadi Karl, millega hakkas vedama Tõlliste mõisast üle Võrtsjärve küttepuid. Aasta hiljem läks Tartu-Pihkva liinile laev Aleksander,

mis oli ehitatud Rõikal ja mille raudosad olid toodud Szczecini linnast (praegu Loode-Poolas). See sõitis kiirusega 21 km/t, mis oli teistest laevadest kiirem. Aleksander käis Pihkvas kolm korda nädalas.⁶

Sajandi algul oli Rõika-Meleski peeglimanufaktuur – õige nimega klaasi- ja peeglivabrik Katrina Lisetta Võisikul – Eesti suurim tööstusettevõtte ning Tsaari-Venemaa suuruselt teine peeglitööstus. Seal töötas üle 500 töölise, toodangut turustati Venemaal, Rootsis ja Lõuna-Ameerikas.

Rõika-Meleski peeglivabriku käekäik 1840–1987

1853. aastal kaotati peeglite sisseveo keeld ja alandati klaasikaupade sisseveotolli. Neli aastat hiljem vähendati tariife veelgi. Selle tõttu langesid hinnad klaasiturul ja Rõika-Meleski peeglivabrik sattus majandusraskustesse.

1886. aastal päris ettevõtte Carl Philipp Amelungi pojapoeg Friedrich Amelung. Suguvõsa omanduses oli ettevõtte kuni 1903. aastani, mil selle uueks omanikuks sai W. E. von Tobien.

Sajandivahetusel alustas Venemaal Inglise ja Belgia kapitali toel tegevust neli uut, suure võimsusega peeglivabrikut. Aastal 1903 loodi peeglivabrikute sündikaat, mis allutas endale ka Rõika-Meleski vabriku.

⁶ Ville Dreving, Meleski klaasivabriku kolm sajandit, Tartu 2013, Eesti Ajalookirjastus.

Esimese maailmasõja ajal Rõika-Meleski peeglivabriku toodang vähenes ja 1916. aastal jäi vabrik praktiliselt seisma. Toodeti ainult pudeleid ja klaasnõusid.

1917. aastal müüs W. E. Tobien ettevõtte Jüri Tossile. 1922. aastal alustati Meleskis pudelite puhumist. 1929. aastal asutasid Peeter-Johannes Koorits, Johannes Lorup ja Jüri Toss aktsiaseltsi Rõika-Meleski.

Johannes Lorup suundus Tallinna ja avas seal 1934. aastal klaasivabrik. Meleski vabriku võttis rendile kaubanduse ja tööstuse osühisus Meleski klaasivabrik.

1940. aastal Meleski vabrik riigistati ja ühendati samuti riigistatud Johannes Lorupi klaasivabrikuga.

Saksa okupatsiooni ajal Meleski vabrik ei töötanud.

Pärast teist maailmasõda vabriku tegevus taastati ja see oli mitme ministeeriumi alluvuses. Aastail 1960–1991 asus Meleskis Tartu ehitusmaterjalide tehase tsehh.

Klaasitsehh lõpetas tootmise 1987. aastal.⁷

Koduraha

Heino Rossi kataloogi (ja ka Gustav Matto) järgi oli Võisiku peeglivabrikul kuus koduraha. Minul on õnnestunud leida veel kaks koduraha, mida need autorid ei ole kirjeldanud. Rossi andmetel oli Võisiku raha käibel ka Tartus, võrdselt pangaassignaatide ja hõbedaga.

⁷ Vikipeedia.

4-1. Võisiku 10 kopikat, Ross 262, roheline paber, 135×65 mm, Tõnu Karu kogust

4-2. Võisiku 25 kopikat, Ross 264, pruun paber, 135×75 mm, Tõnu Karu kogust

4-3. Võisiku 50 kopikat, Ross 265, sinine paber, 135×65 mm, Tõnu Karu kogust

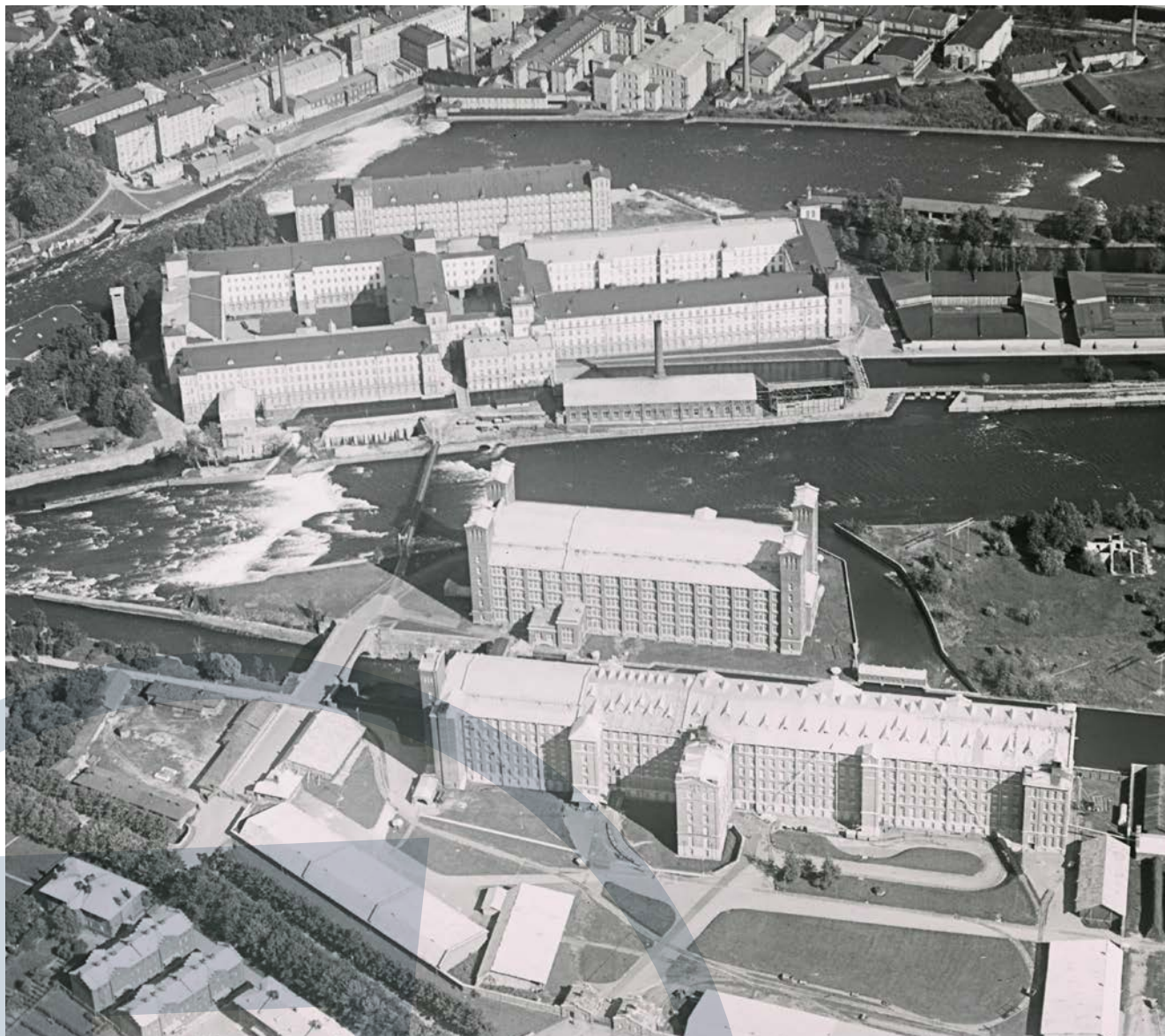
4-4. Võisiku 25 kopikat, Rossil puudub, nahk, 60×46 mm, Tõnu Karu kogust

4-5. Võisiku 50 kopikat, Rossil puudub, nahk, 60×46 mm, Tõnu Karu kogust

4-6. Võisiku 1 rubla, 1819, Ross 266, kollane nahk, 64×47 mm, Ago Kõrva kogust

Üksiku lennuväedivisjoni nr. 1 lendurvaatleja tehtud aerofoto. Narva Kreenholm. 1932. Eesti Filmiarhiiv

NARVA KREENHOLM

Narva Kreenholmi manufaktuur asutati 1857. aastal. See oli 19. sajandi teisel poolel Vene keisririigi kõige moodsam tööstusettevõtte ja mitu aastakümnet selle suurim tekstiilivabrik. Manufaktuuri valitsust juhatas selle asutamisest kuni oma surmani – 37 aasta jooksul – Ludvig Knoop.⁸

Vabriku töö oli ehitatud üles masstootmise põhimõttel ning selle alusel kasvatati ja arendati tootmist. Esimese maailmasõja alguseks oli manufaktuuri põhikapital suurenenud 2 miljonilt 12 miljoni hõberublani, ettevõtte vara hinnati 25 miljardile rublale. Sellega oli Kreenholmist saanud toonane maailma suurim tekstiiliettevõtte.

⁸ Irina Solodova, „Ludvig Johann Knoop – „Vene ja Eesti Rockefeller“, SA Narva Muuseum, toimetised nr 18. 2017.

Kreenholmi vabrikust kujunes aja jooksul omaette linn, mis oli ühtlasi majanduslik tervik. Inimesele, kes oli selle ettevõttega seotud, püüdis vabrik pakkuda kõik igapäevaelus tarvis mineva.

Nendest tarvetest osutus kõige tähtsamaks leib. Kreenholmil oli oma leivamaja, kus küpsetati leiba kogu vabriku rahvale. Üks perekond võis saada kuus igale täiskasvanule 13,11 kilogrammi ja lapsele 6,55 kilogrammi leiba. Kuna tööliste arv küündis 1000-ni, siis pole ka ime, et näiteks 1896. aastal küpsetati leiba 2550 tonni. Seda oli kolme liiki: mustleib, magushapu leib (püülileib) ja valgeleib (sai).

Normileiva võtsid töölised alati välja, sest kui seda ei jõutud ära süüa, võis ülejäänud osa ära müüa ja nii lisa teenida. See oli võimalik eriti neil töölisel, kel oli suur pere. Asi läks niikaugemale, et leiva küpsetamise ja

väljaandmise päevad kujunesid Kreenholmis teataval määral leivalaadaks.

Umbkaudu 1895. aastal seati manufaktuuris sisse nn leivaraha, mis hõlbustas leiva väljaandmist ja ülesmärkimist. Nagu küpsetatud leiba nii oli ka leivaraha kolmesugust: 8-naelase mustaleiva, 4-naelase püüli-leiva ja 2-naelase saia ostmiseks. Töölistele välja andes märgiti rahamärk kontoris perforeeritud kuupäevaga. Kõik leiva eest tagasi saadud rahamärgid hävitati ja nii leidub neid inimeste käes praegu äärmiselt harva.⁹

Et paberraha võltsiti, esitati määratud ja katkisi rahatähti, siis võttis manufaktuur selle käibelt ning tellis välismaalt metallist leivaraha. Gustav Matto jutu kommentaariks olgu lisatud, et ei minul ega ka minu tuttavatel kollektsionääridel ja uurijatel ei ole õnnestunud näha paberist leivaraha ega kuulda selle olemasolust. Selle ainuke käegakatsutav tõendus on Narva Muuseumis asuv kliše 8-naelase musta leiva trükkimiseks.

⁹ G. Matto, Narva suurvabrikute koduraha, Narva, 1935.

5-1. kliše 8-naelase musta leiva raha trükkimiseks, Ross 54, vask, 70×50 mm, Narva Muuseum

5-2. 8-naelase musta leiva raha tõmmis originaalklišeelt, Ross 54, paber, 70×50 mm, Gustav Matto käsikirjast

5-3. Narva Kreenholm 8 naela musta leiba, Ross 281, valge metall, 26 mm, Tõnu Karu kogust

Üksiku lennuväedivisjoni nr. 1 lendurvaatleja tehtud aerofoto. 1932.

Kalevivabriku varemed. 1944. Eesti Filmiarhiiv

NARVA KALEVIVABRIK

1834. aastal ostis Paul Momma maatüki, mis asus Narva jõe paremal kaldal ja kandis Axelmühle nime. Ta ehitas sinna kaheksa ketrusmasinaga kalevivabriku, kus töötas algul 100, aga üsna pea juba 400 töölise. Vabrik varustas kaleviga Venemaad ja Bulgaariat. Narva kalevimanufaktuur asus küll Narvas, kuid hulgitööd ja ladu asusid Tallinnas.

Esimese maailmasõja ajal tuli vabrikul valitsuse korraldusel lõpetada riikliku tellimusena sõjaväelaste ja ametnike peenkalevist vormiriiete tootmine ning orienteeruda ümber jämedakoelise sõdurikalevi valmistamisele.

Lisaks oli kalevimanufaktuuril alaline esindus Helsingis, Stockholmis, Oslos, Kopenhaagenis, Riias, Kaunases, Berliinis, Viinis, Budapestis, Londonis, Sofias, Galaşis, Belgradis, Konstantinoopolis, Ateenas ja Shanghais. Neisse piirkondadesse eksportis vabrik oma tooteid.

Üleilmse majanduskriisi ajal hakati vedama Eestisse sisse soodsa hinnaga kangaid rikkastest ja vanadest Lääne-Euroopa suurtest tekstiilitööstuse maadest. Tänu impordipiirangutele õnnestus kalevimanufaktuuril siiski tegutsema jääda. Keskenduti moekaupadele, näiteks kleidiriide valmistamisele, ning kaitseväge ja mitme muu ametkonna vormiriietega varustamisele.

Ajal kui Kreenholmi manufaktuur kasutas koduraha, Narva kalevivabrik seda ei vajanud. Sellele mõeldi alles sõjaoludes, mil vahetusraha puudus oli läinud teravaks.

Paberist rahaboone andis kalevivabrik välja kahel korral. Esimest korda tehti seda esimese maailmasõja päevil Saksa okupatsiooni ajal, kui okupatsiooni võimude loal anti välja ühekopikalised, hiljem ka kahe- ja kolmekopikalised. 1919 aastal laskis vabrik välja uue seeria koduraha: 3-, 5-, 10- ja 20-margased.

Rahamärgid olid mõeldud selleks, et maksta töölistele korralikult palka ilma lisakuludeta. Nõudsid ju vahetalitajad tollal suurte rahatähtede vahetamise eest algul 1%, hiljem aga kuni 5%. Mõnikord polnud võimalik muretseda sellegi vahekaasu eest nõutaval hulgal peenraha.

Töölised tegid vabrikualitsusele korduvalt etteheiteid, nagu oleks olnud omaraha kasutuselevõtu siht saada vabriku poe kaudu suuremat sissetulekut – nii seati see ostukoht eesõigusega seisukorda. Nurinal näib siiski puuduvat alus, sest kalevivabriku koduraha võeti heal meelel vastu ka Narva turul ja kauplustes.¹⁰

¹⁰ G. Matto, Narva suurvabrikute koduraha, Narva 1935.

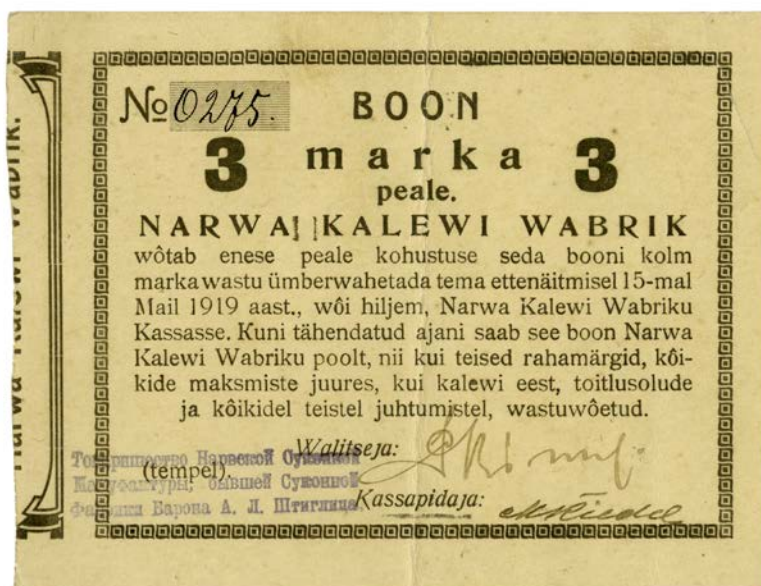
6-1. Narva kalevivabrik 1 kop, 1918, Ross 43, kollane kaitsevõrk, 82×46 mm, Eesti Panga muuseum

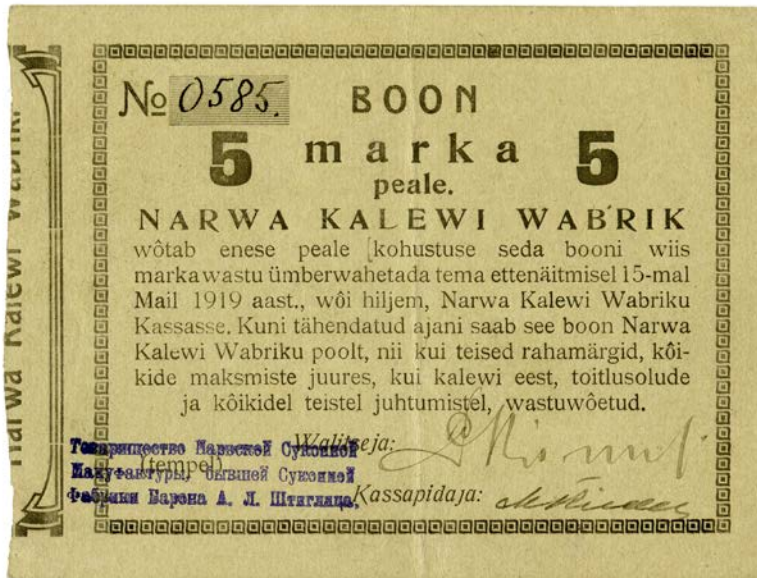
6-2. Narva kalevivabrik 2 kop, 1918, Ross 44, kollane kaitsevõrk, 82×46 mm, Tõnu Karu kogust

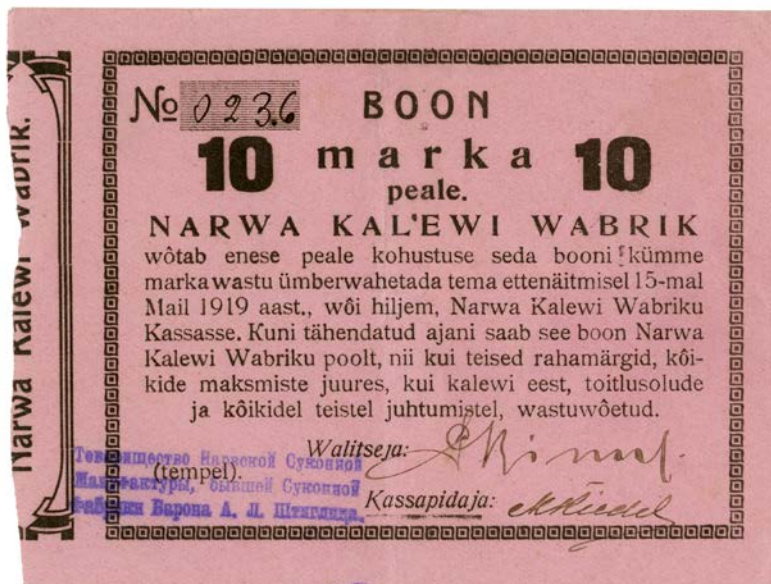
6-3. Narva kalevivabrik 3 kop, 1918, Ross 46, sinine kaitsevõrk, 82×46 mm, Tõnu Karu kogust

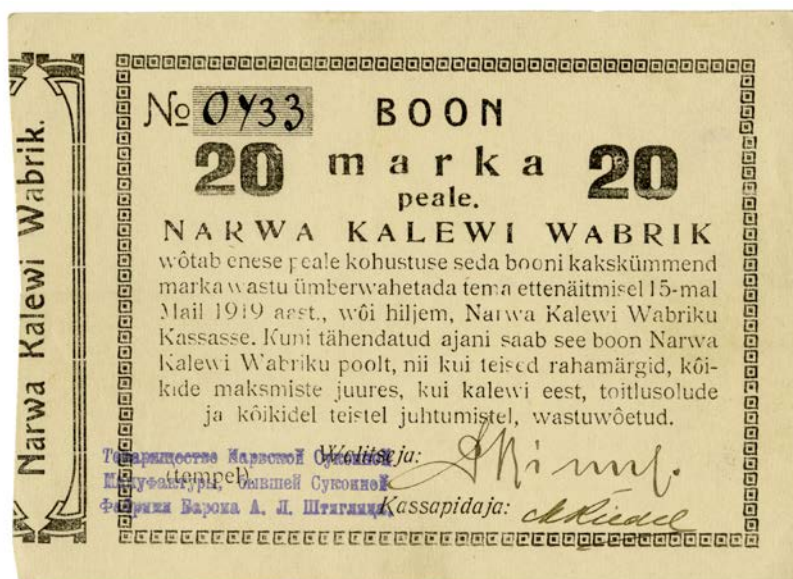
6-4. Narva kalevivabrik 3 marka, 1919, Ross 47, kollane, 112×85 mm, Eesti Panga muuseum

6-5. Narwa kalewivabrik 5 marka, 1919, Ross 48, hall, 112×85 mm, Eesti Panga muuseum

6-6. Narwa kalewivabrik 10 marka, 1919, Ross 49, roosa, 112×85 mm, Eesti Panga muuseum

6-7. Narwa kalewivabrik 20 marka, 1919, Ross 50, valge, 112×85 mm, Eesti Panga muuseum

Narva linavabriku varemed. 1944. Eesti filmiarhiiv

Fragment linavabriku aktsiast, 250 rubla, 1900, Peterburi

NARVA LINA VABRIK

Kunstimetseen ja suurettevõtja parun Alexander von Stieglitz (1814–1884) asutas 15. aprillil 1851 Narva jõe paremkaldale Narva linaketramis- ja kudumisvabriku. Manufaktuuri hooned valmisid neli aastat hiljem. Need rajati seal juba tegutsenud kalevivabriku kõrvale, mis oli Stieglitzi valduses 1845. aastast. 1880. aastast tegutses vabrik nime all osaühing Narva Linaketramise Manufaktuur.

Algul valmistati manufaktuuris purjeriiet, 1882. aastast aga džuudivabrik. Aastal 1891 ostis osaühing Peterburis Milleri presendivabriku, millest sai Narva vabriku filiaal.

1933. aastal toodeti manufaktuuris 147 tonni lõnga ja niiti, 339 tonni linast riidet (present- ja purjeriie), kergemat pesu ja riideid, 1664 tonni džuudivabrik ning 304 000 džuudivabrik kotti. 1930. aastate keskel läks 70% toodangust välismaale.

1941. aasta riigistamise järel sai vabriku nimeks Narva Lina-Manufaktuur. Teise maailmasõja ajal asus selle hoonetes juutide vangilaager. Maailmasõja lõpus vabrik hävis, ent hiljem see taastati ning töötas praegusel Venemaal Ivangorodi lina- ja džuudivabriku nime all.

Vabriku hooned on ümber ehitatud ja säilinud. Nõukogude ajal oli vabriku peamine toodang toiduainete pakkimiseks mõeldud džuudivabrik. Ettevõtte tegutseb ka praegu. Pärast seda, kui sünteetiline pakend vahetas naturaalse välja, vähenes toodangu maht tunduvalt. Nüüd toodetakse vabrikus enamasti köisi ja vapiäluseid.¹¹

Narva kalevivabriku eeskujul andis ka linavabrik sõjaoludes välja koduraha, sest siin oli samamoodi vahetusraha terav puudus. Siingi pidi koduraha käibima ainult oma vabriku piirkonnas, ringeldes kontori ja vabriku poe vahel. See andis töölisele ja ametnikele võimaluse varustada end esmajärguliste tarbeainetega.

Lisaks võis linavabriku koduraha näha liikumas linna ärides ja turul ning seda populaarsusega, mida kalevivabriku boonidel ei olnud.

Rahamärgid olid nummerdatud numeraatoriga. Alla oli neile kirjutatud vabriku valitseja J. Gostsõlo ja kassapidaja M. Fritzmanni. Tekst oli rahamärgi ühel küljel eesti- ja teisel venekeelne.¹²

¹¹ Vikipeedia.

¹² G. Matto, Narva suurettevõtete koduraha, Narva, 1935.

7-1. Narva linavabrik 1 mark, 1919, Ross 56, roosa kaitsevõrk, 195×85 mm, Eesti Panga muuseum

7-2. Narva linavabrik 3 marka, 1919, Ross 57, kollane kaitsekork, 135×85 mm, Eesti Panga muuseum

7-3. Narva linavabrik 5 marka, 1919, Ross 58, pruun kaitsevõrk, 135×85 mm, Eesti Panga muuseum

7-4. Narva linavabrik 5 marka, 1919, Ross 58, pruun kaitsevõrk, 135×85 mm, Eesti Panga muuseum

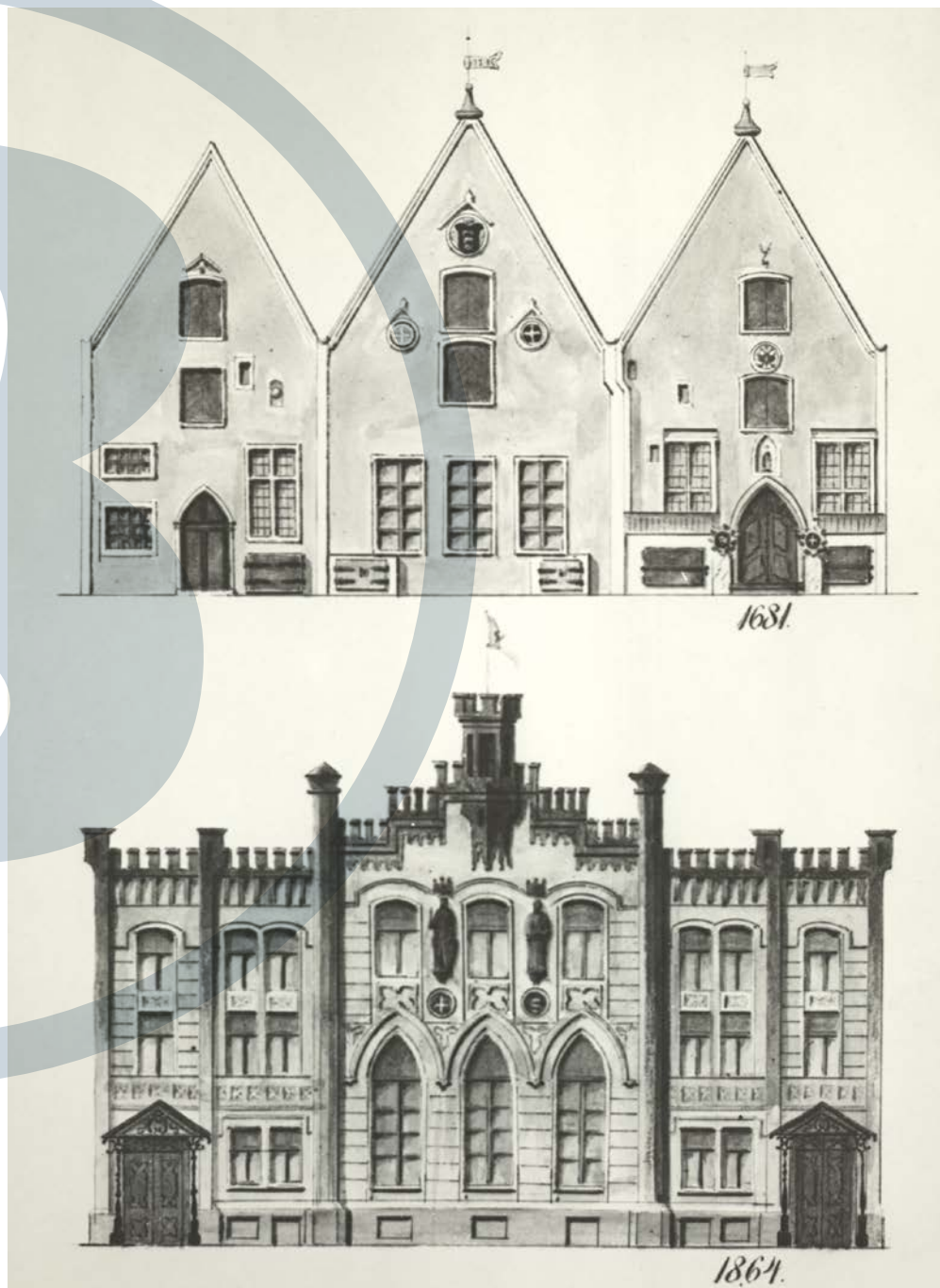
7-5. Narva linavabrik 10 marka, 1919, Ross 59, roheline kaitsevõrk, 135 × 85 mm
Eesti Panga muuseum

7-6. Narva linavabrik 20 marka, 1919, Ross 60, lilla kaitsevõrk, 135 × 85 mm
Eesti Panga muuseum

7-7. Narva linavabrik 50 marka, 1919, Ross 61, sinakas kaitsevõrk, 135 × 85 mm
Eesti Panga muuseum

Canutigilde 1681.a, 1864.a (Kanuti gildi hoone fassaadi plaanid). Tallinna Linnaarhiiv

LINNADE JA KAUPMEESTE RAHA

19. sajandi alguses hoogustus kohalike maksevahendite valmistamine ja kasutamine kogu Eestis, sest Napoleoni sõdades kannatanud Vene riigis valitses rahamärkide nappus.

Nähtavasti tekitas kodurahade massiline emissioon rahakäibes omajagu segadust. Juba 26. juunil 1816 keelas Eesti kubermanguvalitsus postijaamadel rahamärkide väljaandmise ning 30. septembril 1822 tulnud määrus peatas koduraha käibimise kogu Eesti maal.

Kohalike väärtmärkide trükkimine elavnes mitmel pool Eestis taas 19. sajandi keskpaiku, peegeldades

vahest nõnda Krimmi sõja tagajärgi tsaaririigi finantsmajandusele. Ka nende rahade eluiga osutus lühikeseks.

1860. aastate algul ilmus rida magistratide määrusi käibinud koduraha ümbervahetamise kohta. Eestimaa kubermanguvalitsuse korralduse järgi 26. septembrist 1864 tuli kõik siin väljaantud maksutähikud aasta jooksul käibelt kõrvaldada. Neli aastat hiljem tabas sama saatus krahv Ungern-Sternbergi Hiiu-Kärdla koduraha.¹³

¹³ I. Leimuse eessõna H. Rossi raamatule „Eesti kodurahad“, 1994.

TALLINN

8-1. Tallinna Aadliklubi 50 kopikat, aeg teadmata, Ross 124, roosa papp, 62×42 mm, Tõnu Karu kogust

8-2. Kanuti gild 25 kopikat, 1808, Ross 127, sinine papp, 61×52 mm, Tõnu Karu kogust

8-3. Kaupmeeskond 10 kopikat, 1859–1865, Ross 139, kollane papp, 69×42 mm, Tõnu Karu kogust

8-4. Kaupmeeskond 20 kopikat, 1865, Ross 149, roheline papp, Tartu Linnamuseum

8-5. Kaupmeeskond 25 kopikat, 1865, Ross 150, kollakas papp, 62 × 46 mm, Tõnu Karu kogust

8-6. Linnakassa 50 kopikat, 1817, Ross 151, kollane pärgament, 65 × 43 mm, Ago Kõrva kogust

8-7. Linnavalitsus 1 rbl, aeg teadmata, Ross 157, nahk, 63 × 41 mm, Tõnu Karu kogust

TARTU

8-8. Linnakassa 50 kopikat, 1812, Ross 187, nahk, Ago Kõrva kogust

8-9. Linnakassa 1 rubla, 1818, Ross 197, nahk, 63 × 45 mm, Ago Kõrva kogust

8-10. Linnakassa 2 rubla, 1818, Ross 198, kollane nahk 63 × 45 mm, Ago Kõrva kogust

8-11. Linnakassa 2 rubla, 1818, Ross 198, sinine nahk 63 × 45 mm, Ago Kõrva kogust

8-12. Linnakassa 2 rubla, 1818, Ross 201, roheline nahk 63 × 48 mm, Tartu Linnamuuseum

8-13. Linnakassa 2 rubla, 1820, Ross 202, nahk 63 × 48 mm, Tõnu Karu kogust

8-14. Linnakassa 1 rubla, 1831, Ross 203, punane papp 67 × 49 mm, Ago Kõrva kogust

8-15. Linnakodanike Selts 1 rubla, 1820, Ross 209, nahk 58 × 45 mm, Tartu Linnamuuseum

P Ä R N U

8-16. C. N. Frey 25 kopikat, 1861, Ross 67, lilla papp, 78 × 51 mm, Tõnu Karu kogust

8-17. A. Grimm 20 kopikat, 1860, Ross 69, sinakas paber 90 × 52 mm, Tõnu Karu kogust

8-18. R. Jacoby 20 kopikat, 1861, Ross 80, sinine paber 80 × 52 mm, Tõnu Karu kogust

8-19. R. Jacoby 25 kopikat, 1861, Ross 81, sinine papp 64 × 38 mm, Tõnu Karu kogust

8-20. Linnakassa 1 rubla, 1820, Ross 95, kollane nahk Ago Kõrva kogust

8-21. M. Strahlberg 25 kopikat, 1860, Ross 104, kollane papp, 67 × 40 mm, Tõnu Karu kogust

8-22. M. Strahlberg 30 kopikat, 1860, Ross 105, roheline papp, 67×40 mm, Tõnu Karu kogust

VALGA

8-23. Linnakassa 25 kopikat, 1820, Rossil puudub, nahk, 65×43 mm, Tartu Linnamuseum

VILJANDI

8-24. H. Wahrhusen 10 kopikat, 1860, Ross 258, roosa paber 120×50 mm, Ago Kõrva kogust

8-25. H. Wahrhusen 15 kopikat, 1860, Ross 259, kollakas paber, 120×50 mm, Ago Kõrva kogust

8-26. H. Wahrhusen 20 kopikat, 1860, Ross 260, sinine paber
120×50 mm, Ago Kõrva kogust

8-27. H. Wahrhusen 25 kopikat, 1860, Ross 261, roheline paber
120×50 mm, Ago Kõrva kogust

8-28. A. Boström 15 kopikat, 1859, Rossil puudub, papp, 65×43 mm, Tõnu Karu kogust

VÕRU

8-29. Paul Heiseler 25 kopikat, 1860, Rossil puudub, papp, 65×43 mm, Tõnu Karu kogust

Mihkel Nepsu leinarong möödumas Saaremaa maavalitsusest
25.03.1937, Rahvusarhiiv

SAAREMAA

1918. aasta sõjaoludes andis rahamärkide terav puudus end tunda ka Saaremaal. Selle leevendamiseks otsustas Saaremaa Maakonna Nõukogu oma 16. detsembri 1918. aasta koosolekul Kuressaare Eesti Seltsi majas hakata andma välja maakonna varanduse kindlustusel lühiajalisi (kuni 1. jaanuarini 1920) 25-margalisi 5-protsendilisi võlakohustusi 500 000 suuruses summas. Selleks tegi ettepaneku maakonna majandusosakonna juhataja Mihkel Neps.

Laen realiseeriti valdade kaudu. Kuni 15. veebruarini 1919 oli see neile vabatahtlik, ent alates 1. aprillist juba sunduslik. Sunduslikult omandatud võlakohustused intressi ei kandnud.

Saaremaa Maavalitsuse väljaantud võlakohustused valdadelt siselaenu saamiseks tunnustas Eesti Rahaministeerium seaduslikeks rahamärkideks.

Kuna võlakohustuste väljaandmise ettepaneku oli teinud Mihkel Neps ja et tema nimi oli ka

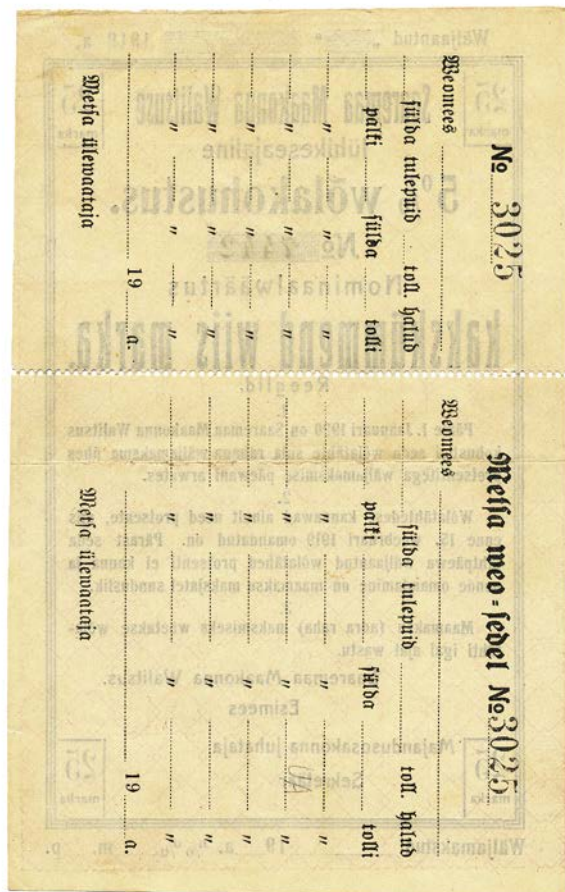
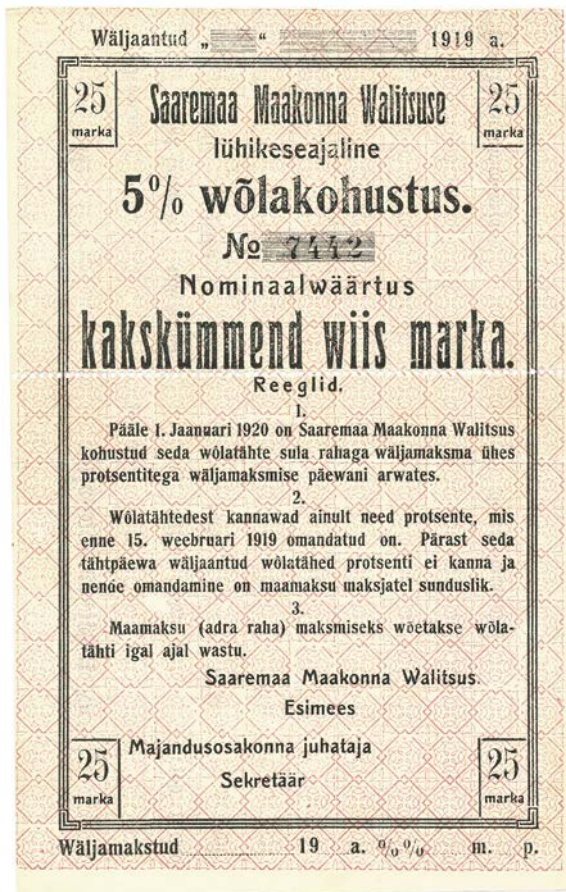
võlakohustustele allakirjutanute hulgas, siis hakkas rahvas neid kutsuma Nepsi rahadeks. Peale majandusosakonna juhataja Nepsi olid võlakohustustele alla kirjutanud maavalitsuse esimees T. Grünthal ja sekretär F. Kanaval.

Tõenäoliselt paberipuuduse tõttu trükiti osa võlakohustusi kasutamata metsaveosedelitele.¹⁴

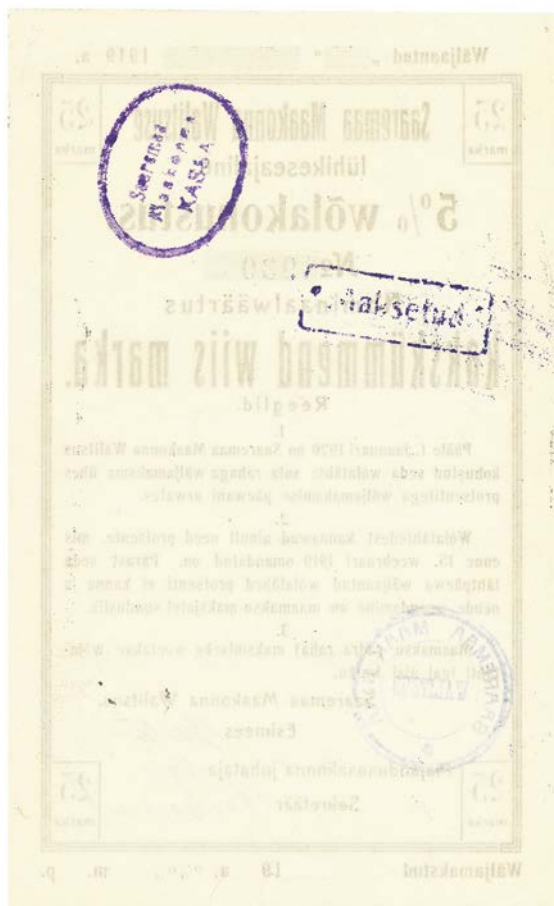
Ivar Leimuse arvates olid 5-protsendilised võlakohustused mõeldud ainult võlapabereiks ja rahatähtedena need kasutusel ei olnud. Isegi väärtpabereina ei leidnud need ametlikku tunnustust. Seepärast kuulutas rahaministeerium need märtsis 1919 kehtetuks.¹⁵

¹⁴ G. Matto, Eesti kodurahad. Tartu, 1962.

¹⁵ Ivar Leimus, Eesti Vabariigi rahad 1918–1992. Tallinn, 1993.

9-1. Võlakohustus trükituna metsaveosedelile, 25 marka, 1919, Ross 113, valge paber, 75 × 110 mm

9-2. Võlakohustus trükituna puhtale valgele paberile, 25 marka, 1919, Ross 113, 75 × 110 mm

Vaade Kunda tsemendivabriku hoonetele. 1897.
Rahvusarhiiv

PORT KUNDA

Kohanimi Kunda seostub meile eelkõige tsemenditootmisega. Tõepoolest, esimese tsemenditehase rajas Kunda jõe äärde 1870. aastal Kunda mõisnik John Carl Girard de Soucanton. Aastail 1885–1886 ehitati selle juurde tünnivabrik ja saeveski ning 1893. aastal tehasesest läände veel teine tehas.

1912. aastal asutati aktsiaselts Port Kunda ja samal aastal rajati kolmas tehas, millel oli kaks moodsat pöördahju. Ettevõtte nimes olev sõna port ei tähenda mitte sadamat, vaid tuleneb inglise sõnast portland.

Inglismaalt Leedsist pärit müürsepp Joseph Aspdin võitis nimelt 1824. aastal patendi sideainele, mida ta nimetas portlandtsemendiks. See segatud mört sarnanes pärast kivistumist rohekashalli Portlandi (Dorseti) lubjakiviga, mida peeti tollal parimaks ja kvaliteetseimaks ehituskiviks.

Portlandtsementi kasutati juba 1862. aastal Tallinna Harju värava juurde laia betoontrepi ehitamisel. Sellest kehvema kvaliteediga romaantsemendist on teada, et aastail 1822–1829 rajatud Narva puusilla kalda- ja jõesammaste juures kasutati seda mördi sideainena.

Tallinna ehituseettevõtja H. Meyer teatab 1862. aastal, et teeb mitmesuguseid portlandtsemendi töid: valmistab treppe, valab põrandaid saalidesse, koridoridesse, keldritesse, laoruumidesse, vabrikutesse ja poodidesse ning ehitab kõnniteid. Tema sõnul

on külma hoidvad tsementpõrandad kasulikud keldris ja laoruumis, kus säilitatakse tera- ja puuvilja. Ühtlasi kaitsevat selline põrand keldrit vee sissetungi eest.

Tsementi toodi Eesti- ja Liivimaale esialgu Inglismaalt, hiljem ka Saksamaalt kõigi siinsete sadamate, sealhulgas Kunda sadama kaudu. Tsemendi hind oli suhteliselt kõrge. Arvestades asjaolu, et kohapeal oli kogu toore tsemendi tootmiseks olemas, hakatigi uurima kohaliku tööstuse loomise võimalust.

Kunda tsemenditehase kõrval ehitati 1899. aastal tehas ka Aserisse (AS Asserin). Lisaks kaaluti tootmise alustamist Virumaal Orus, Saaremaal Kihelkonnal, Harjumaal Hүүrus ja Järvamaal Rakkes.

Esimese maailmasõja ajal katkes tsemenditootmiseks vajaliku kivisöe sissevedu Inglismaalt. Venemaa Donetsi basseini kivisüsi oli viletsa kvaliteediga, pealegi toimis Vene raudtee halvasti ning kivisöe vedu üsna juhuslik ja korraldamata. 1918. aasta alguses katkes selle juurdevedu lõplikult, mistõttu viidi nii Kunda kui ka Aseri tehas üle põlevkivile.

Vabadussõja järel arenesid Kunda ja Aseri tehas erinevalt ja erineva eduga. Aseri tsement oli odavam kui Kunda oma, ent Kunda majanduslik potentsiaal oli suurem.

Kuna aktsiaseltsi Port-Kunda enamusaktsiate omanikud elasid Eestis, ei valmistanud ettevõtte ümberkorraldamine suuri raskusi. Aktsiaseltsi Asserin

Vaade Kunda tsemenditehasele. Semjon Školnikov 1949.
Eesti Filmiarhiiv

juhatus asus aga Peterburis. Sel põhjusel kaotas tehas enamlaste võimuletuleku järel nii oma kapitali kui ka ühenduse juhatusena ning jäi seisma. Mõju avaldas veel see, et enamlased olid Aseri tehase rüüstanud.

Et vältida konkurentsi, maksis Kunda tsemenditehas Aseri tsemendivabriku omanikule mittetöötamise eest, töölistele anti tasuta korter ja maa.

Kunda tsemenditehas ostis Aseri vabriku ära 1934. aastal ja selle hooned lammutati. 70 aastat hiljem, Eestis iseseisvuse taastamise järel tabas sarnane saatuse näiteks Narva Kreenholmi, tubakavabrikut Leek, Tarbeklaasi ja paljusid teisi ettevõtteid.

Kui NSV Liit okupeeris Eesti, riigistati nii Kunda tsemenditehas kui ka Ubja põlevkivikaevandus. Tehase tööd hakkas juhtima komissar Tinnur ja uueks peainseneriks sai Serafim Bogojavlenski. Värsked peremehed lootsid omandada ettevõtte juhtimise kogemuse töö käigus.

Sooviga innustada töölisi töövõitule, nimetati Kunda tsemenditehas 24. jaanuaril 1941 ümber tsemenditehaseks Punane Kunda. Pärast 22. juunit samal aastal jäeti tehas seisma, selle kõik hinnalised seadmed demonteeriti ja saadeti Nõukogude Liidu tagalasse. 7. augustil jõudsidki Kundasse Saksa sõjaväeosad.

Tehase uuesti töölepanek nõudis küllalt suuri kulutusi, sest Venemaale viidud seadmed tuli asendada uutega. 1942. aasta alguses naasis Kundasse Port-Kunda endine direktor Theodor Hansen, kelle õlule langes nüüd vabriku tehniline juhatamine. 1943. aasta tsemenditoodang ulatus 51 700 tonnini.

1944. aasta 14. septembril pandi tehas taas seisma ja Kundasse jäeti ainult rühm sõjaväelasi. Tänu tehasetöölise sekkumisele jäi suurem hävitustöö olemata. Sakslased põletasid maha üksnes võõrastemaja ja lasksid õhku rahvamaja saali lavapoolse osa, kus oli asunud tehase ladu. Tööliste abiga jäi terveks ka Ubja kaevandus: töölisel valasid kaevanduse õhkimiseks mõeldud lõhkeaine veega üle ja muutsid selle nii kasutuskõlbmatuks.

Punaarmee saabus Kundasse 21. septembril 1944. Tehas oli küll terve, kuid tootmine seisis. Töö taastamiseks oli vaja võtta ette suurem remont, mis lõpetati 23. oktoobril.

Pärast sõda kasutati tehases ka Saksa sõjavangide tööjõudu. Tööliste vähesust võis mõjutada asjaolu, et Kunda asus piiritsoonis ja sinna sai sõita üksnes eriloaga. Kõikidel täiskasvanutel pidi seepärast sealkandis pass alati taskus olema.

1946. aasta algul anti Ubja põlevkivikaevandus üle Põlevkivitööstuse Trustile. See pidi hakkama põlevkivi ostma.

1951. aastal muutus vabriku alluvusvahetuseks: Punane Kunda läks NSV Liidu Ehitusmaterjalide Tööstuse Ministeeriumi alluvusse. Selle juhtimine muutus kaugemaks ja paindumatumaks. Peatähelepanu pöörati kogusele, mitte kvaliteedile – tsemendi hulka jahvatati liiva ja telliseid.¹⁶

¹⁶ Uno Trumm, Tiiu Raju, Paavo Kangur, Kunda tsement 140. Tsemendi tootmise ajalugu Kundas 1870–2010. Tallinn, 2010.

1956. aastal otsustati rajada Kundasse neljaski tsemenditehas (kolm esimest olid rajatud aastail 1870, 1898 ja 1912), kuhu tarniti seadmed Ida-Saksamaa firmalt. Tehase viimane ehitusetapp lõppes 1974. aastal.

1963. aastal oli tehase tootmisega seotud 1700 töötajat, sealhulgas need, kes töötasid karjäärides ja kolmandas tehases ning tootsid eterniiti.

1980. aastate keskel oli selge, et Kunda tehast tuleb põhjalikult uuendada. NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega oli see nähtud ette rekonstrueerida aastail 1991–1995. Otsus jäi siiski ellu viimata, sest Nõukogude Liit hakkas lagunema.

Probleemid keetsid ning päevakorrale kerkis küsimus, kas ja kuidas jätkata Kundas tsemenditootmist. Pikkade läbirääkimiste tulemusena moodustati 1992. aasta juunis senise tehase alusel väliskapitali osalusega aktsiaselts Kunda Nordic Tsement. See ettevõte toodab Kundas tsementi praegugi.¹⁷

Kunda koduraha

Kunda esimesed kodurahad olid Kunda saeveski 1815. ja 1818. aastal väljaantud 10- ja 50-kopikalised.

Tsemenditehase koduraha tuli käibele sajand hiljem, Saksa okupatsiooni alguses 28. veebruaril 1918. Selle põhjus, nagu paljudel sellistel puhkudel, oli

sõjaaegne maksevahendite puudus. Venekeelsed nn krediitiboonid olid väärtusega 50 kopikat, 1 ja 3 rubla. Raha oli käibel ainult tsemenditehase ulatuses.

Teise maailmasõja alguses 20. augustil 1941 andis tsemenditehas välja võlatähikud, sest pärast NSV Liidu riigipanga Rakvere osakonna evakueerimist 6. augustil oli tekkinud sularahapuudus. Loa võlatähikute väljaandmiseks andis Rakvere Saksa komandant 19. augustil ja Viru maavalitsus 20. augustil.

Võlatähikuid emiteeriti nimiväärtuses 1, 3, 5, 10 ja 25 rubla. Kõik need kannavad tagaküljel tehase templit ja pikendamise korral laekur H. Kärti allkirja. Osa 20. augustil 1941 väljaantud võlatähikuid on kinnitatud ka Ubja põlevkivikaevanduse templi ja sealse kassiiri T. Waltoni allkirjaga.

Võlatähikuid lasti praegusaja andmeil käibele umbes 70 000 rubla väärtuses. Neid kasutati Kunda tsemenditehase tööliste palga maksmiseks. Koduraha kehtis kokkuleppel Kunda ühiskaupluse ja era-kaupmeestega seni, kuni tsemenditehas need välja ostis.

Võlatähikud kaotati käibelt Saksa Riigipanga Tallinna osakonna nõudmisel 15. novembriks 1941 ja neid osteti välja 67 233 rubla eest. Seega jäi neid ümbervahetamiseks esitamata umbes 850 rubla väärtuses.

¹⁷ Tsemenditootmise ajalugu Kundas, www.knc.ee, 06.05.2019.

PORT - KUNDA 1918

10-1. Port-Kunda 50 kopikat, 1918, Ross 28, hall paber, 150×80 mm, Tõnu Karu kogust

10-2. Port-Kunda 1 rubla, 1918, Ross 29, kollane paber, 150×80 mm, Tõnu Karu kogust

10-3. Port-Kunda 3 rubla, 1918, Ross 30, hallikasroheline paber, 150×80 mm, Ago Kõrva kogust

PORT - KUNDA 1941

10-4. Port-Kunda 1 rubla, 1941, Ross 33, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

10-5. Port-Kunda 3 rubla, 1941, Ross 34, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

10-6. Port-Kunda 5 rubla, 1941, Ross 35, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

10-7. Port-Kunda 10 rubla, 1941, Ross 36, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

10-8. Port-Kunda 25 rubla, 1941, Ross 37, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

P O R T - K U N D A 1 9 4 1

blanketid

10-9. Port-Kunda 1 rubla, blankett, Rossil puudub, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

10-10. Port-Kunda 3 rubla, blankett, Rossil puudub, paber, 158×79 mm, Tõnu Karu kogust

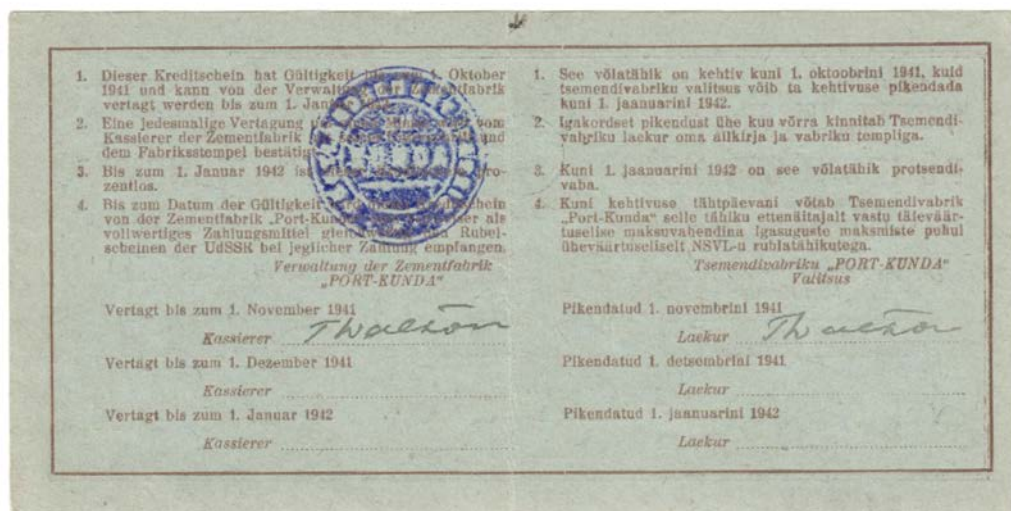
10-11. Port-Kunda 25 rubla, blankett, Rossil puudub, paber, 158 × 79 mm, Tõnu Karu kogust

P O R T - K U N D A 1 9 4 1

U b j a

10-12. Port-Kunda 3 rubla, 1941, Ross 38, tagakül Ubja põlevkivikaevanduse templiga paber, 158 × 79 mm, Arvo-Mart Elvisto kogust

10-13. Port-Kunda 3 rubla, 1941, Ross 38, tagakül Ubja põlevkivikaevandus, Waltoni allkirjaga ilma Ubja templita, paber, 158 × 79 mm, Arvo-Mart Elvisto kogust

Sindi kalevivabrik, u 1907–1917, postkaart Aime Kärneri kogust

SINDI KALEVIVABRIK

Kalevivabrikute asutamise üks põhjus Eestis oli asjaolu, et 19. sajandi teisel veerandil kujunes viinapõletamise, härgade nuumamise ja linakasvatuse kõrval siin üheks peamiseks kaubalise põllumajanduse haruks meriino tõugu peenvillalammaste kasvatamine.

Lambakasvatuse arenes kiiresti: aastaks 1834 oli Eesti- ja Liivimaa mõisates kokku 94 suurt karja 40 791 lambaga. Villa turustamine kujunes seevastu peagi probleemiks. Tõsi, juba 1826. aastal kinnitati seadus, et avada Riias villalaat, ent see jäi esialgu paberile.

1833. aasta jaanuaris tegi Põhja-Liivimaa Lambakasvatuse Selts kokkuvõtteid: lähim kalevivabrik oli Ungern-Sternbergi oma Hiiumaal, ent see ei vajanud väljastpoolt lisatoorainet. Liivimaa villa ei vajatud ka Narvas.

Moskva ümbruskonna manufaktuuride vajadusest katsid kohalikud lambakasvatajad küll ainult kaks kolmandikku, kuid üsna soodsalt müüs villa sealne Lübecki kaubakontor. Villa sise-Venemaale vedamisel lisandunuks pealegi transpordiraskused: raudteid ju veel ei olnud. Kohalikku kalevitööstust oli hädasti vaja.

Eestis asutati 19. sajandi algupoolel kolm suurimat kalevivabrikut: Narvas 1819. aastal, Kärddlas 1829. aastal ja Sindis 1834. aastal. Nende vabrikute suuruselt saab ülevaate, kui võrrelda tööliste arvu ja toodangu mahtu näiteks 1900. aastal.

	Töölisi	Toodang tuh rbl
Narva	1296	2228
Sindi	1098	1236
Kärddla	660	7

Tabel. Narva, Sindi ja Kärddla kalevivabrikute tööliste arv ja toodangu maht tuhandes rublas 1900

Kalevitootjaid võis leida ka Sindi vahetust naabrusest: Pärnus tegutses Stõhmi kalevimanufaktuur ja 1858. aastal asutati Voltveti (Tihemetsa) mõisa maa-dele Allikukivi kalevivabrik. Tartus töötas sealse suurima tööstusettevõttena J. R. Schrammi kalevivabrik, mis lõpetas küll võlakoorma tegevuse 1847. aastal.¹⁸

Sindi kalevivabrikute asutamine ja areng

Sindi kalevivabrikute rajas Preisi riigi peakonsul Riias Johann Christoph Wõhrmann. Varem oli talle kuulunud kalevivabrik Poolas Sieradzis. Pärast 1830. aasta Poola ülestõusu maksustati teistesse Venemaa piirkondadesse veetav kalev kõrgete tollimaksudega ja paljud tekstiilitöösturid, nende seas Wõhrmann, otsustasid viia tootmise seetõttu üle mujale.

¹⁸ Aadu Must, Sindi linn ja 1. detsembri nimeline vabrik 1833–1983. Tallinn, 1985.

Sindi kalevivabriku varemed. Henri Tombak (2019)

Vabriku asukoha valikul olid määravad järgmised asjaolud.

1. Jõgi. Suhteliselt lähestikku asuvad kõrged kaldad endise veski kohal võimaldasid kasutada odavat vee-energiat. Jõevesi oli hästi pehme ja lubjavaba ning sobis tänu sellele igati tekstiilitootmiseks.
2. Savi. Samas kõrval leidis jõekaldas rohkesti head, n-ö rasvast savi, mis oli tol ajal üks tähtsamaid komponente kalevi pesemisel.
3. Sadam. Tööstusettevõtte edukaks tegutsemiseks vajalik sadam asus kõigest kümme-konnan versta kaugusel Pärnus. Kuni Sindini oli Pärnu jõgi laevatatav.
4. Puit. Unustada ei tohtinud sedagi, et tulevase vabriku ja asula rajamiseks ning seal kütteks kuluv puidukogus osutus küllalt suureks. Sindi mõisa maadel oli head tarbe- ja põlismetsa rohkesti.¹⁹

11. märtsil 1832 anti Venemaal välja seadus, mis lubas tekstiilivabrikantidel viia oma Poolas asuvad ettevõtted Vene impeeriumi teistesse piirkondadesse üle. Selle loa andsid tšiviilkuberner ja kroonupalat. Sama aasta 25. detsembril esitaski Wöhrmann oma vabriku Sieradzist Sinti ületoomise palvekirja.

Juba 27. jaanuaril 1833 kirjutas keiser Nikolai I alla korraldusele anda Sindi kroonumõis kalevimanufaktuuri asutamiseks Wöhrmannile tähtajatult rendile. Samal aastal alustati vabriku ehitamist ja tootmine käivitati 1834. aastal.

¹⁹ Aadu Must, Sindi linn ja 1. detsembri nimeline vabrik 1833-1983. Tallinn, 1985.

Sindi Kalevivabriku toodangule näitustel antud auhindu

1860. aastal ostis J. C. Wöhrmanni poeg Christian Heinrich Wöhrmann kroonult kogu Sindi mõisa. Tema ajal valmisid seal Sindi valukoda, gaasivabrik, telliselööv, uus saeveski, õllevabrik ja teised abikäitised. Vabriku tegevuse kõrgaeg oli 1870. aastate lõpul. Aastal 1879 omandas vabriku Moskva suurkaupmees W. Aue.

Sindi vabriku hoov 1918.a (Saksa okupatsiooni aeg, kui vabriku sisseseade oli osaliselt kastidesse pakitud ära viimiseks). Eesti Filmiarhiiv

Aastal 1882 reorganiseeriti ettevõtte Wöhrmann ja Poeg aktsiaseltsiks Sindi Kalevimanufaktuuri Ühisus. Selle põhikirja kinnitas 23. aprillil keiser Aleksander III ning väikeste muudatustega kehtis see kuni keisririigi lõpuni (täiendati 1893. ja 1900. a).

Vabrikut juhtis kolm direktorit ja selle juhatus asus Moskvas.

1913. aastal oli vabrikus 12 000 värtnat ja 235 kudumismasinat. Ettevõttel olid müügiesindused Peterburis, Varssavis, Harkovis ja Riias.

Esimese maailmasõja ajal sai vabrik mundrikalevi tootmisest suurt kasumit ja transpordiolusid parandas 1915. aastal valminud Valga-Pärnu raudtee Sindi haru. Aastal 1916 ületas tööliste arv vabrikus 1000 piiri.

1917. aastal sügisel suleti vabrik okupatsiooniohu tõttu. Aasta hiljem, Saksa okupatsiooni ajal, orienteeruti ümber tisleriliimi, äädikhappe, sooda, masinaõli jms tootmisele, samuti toornahkade ja linaseemnete töötlemisele. Aasta lõpus õnnestus kalevitootmine uuesti käivitada. 1919. aastal avati puuvillase riide töötlemise osakond ja tegevust jätkas nahatöötlusosakond.

17. aprillil 1920 kehtestati Sindi vabriku üle valitsuse ajutine hoolekanne. Järgmise aasta 3. aprillil kinnitati Sindi Kalevivabrikute Ühisuse, endise

Wöhrmanni ja Poja põhikiri ning vabrik jätkas tööd aktsiaseltsina. Selle juhatus asus Tallinnas. Ettevõtte tootmisprofiil kohandati turu nõuetele.

1927. aastal avati puuvilla- ja kunstiidiiride kudumise osakond, kus valmistati mööbli- ja voodririidet, damasti, laudlinu ja muud. Järgmisest aastast alates oli ettevõtte nimi Sindi Tekstiilivabrikute Ühisus, endine Wöhrmann ja Poeg.

1928. aastal moodustasid Kreenholmi manufaktuur, Balti puuvilla ketramise ja kudumise vabrik, Eesti niidivabrik ja Sindi kalevivabrik kaubanduslik-tööstusliku aktsiaseltsi Kreenbalt. See sai ainuõiguse müüa oma toodangut siseturul.

Riigivolikogus 23. juulil 1940 vastuvõetud pankade ja suurtööstuste natsionaliseerimise deklaratsiooni alusel riigistati ka Sindi Tekstiilivabrikute Ühisus, endine Wöhrmann ja Poeg. Alates sama aasta septembrist allus vabrik liidulis-vabariiklikule kergetööstuse rahvakomissariaadile. Eesti NSV ajutise Ülemnõukogu Presiidiumi 31. detsembri 1940. aasta seadlusega anti sellele uus nimi Tekstiilivabrik 1. detsember.

Vabrik tegutses ka Saksa okupatsiooni ajal aastail 1941–1944. Toorainepuudust püüti leevendada paberit, takku ja tekstiilijäätmeid kasutades.

Vaade Sindi kalevivabrikule üle Pärnu jõe. 1935. Eesti Filmiarhiiv

Pärast sõda jätkas vabrik tööd vana sisseseadega, sest rekonstrueerimiseks ja uute masinate ostuks puudusid esialgu võimalused. 1950. aastatel eraldati vabrikule uut tehnikat ning aastail 1958–1959 valmis vabriku rekonstrueerimise ja laiendamise kava. Aastal 1968 alustati uute tootmishoonete ehitamist.

Aastail 1983–1989 kandis ettevõtte nime Ordeniga „Austuse märk“ 1. detsembri nimeline vabrik, aastail 1989–1991 Sindi Tekstiilivabrik ning aastail 1991–1996 riiklik aktsiaselts Sindi Tekstiilivabrik.

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist sattus ettevõtte raskustesse. 11. oktoobril 1993 kuulutati välja selle pankrot, tööd jätkati siiski järgmise aasta sügiseni.

29. novembril 1995 toimus riikliku aktsiaseltsi Sindi Tekstiilivabrik võlausaldajate koosolek, mis otsustas vabriku pärast ostu-müügilepingu sõlmimist Singapuri kontserniga Tolaram Group likvideerida. Osa hooneid müüdi Saksa-Austria ühisfirmale Elastonia ja Rootsi õmblusfirmale Wigen.²⁰

Sindi kalevivabriku koduraha

Et maailmasõja järel valitses Eestis terav rahapuudus, lasi Sindi kalevivabrik 1. detsembril 1919 välja rea kassatšekke. Need olid eestikeelsed ning väärtusega 50 penni, 1, 3, 10, 25, 50, 100 ja 500 marka. 500-margaseid trükiti kahel korral: 1. detsembril ja 1. aprillil 1919. Kokku emiteeriti kassatšekke 830 100 marga väärtuses.

Oma rahatähtede valmistamist põhjendas kalevivabriku ühisus vajadusega maksta töölistele palka ajal, mil riigi rahast on käepärast ainult suured kupüürid. Seejuures tasutud suuremate kupüüridega peamiselt neile naabrusest pärit talupoegadele, kes varustasid vabrikut puiduga. Juhtkonna väitel polevat töölistel olnud kohustatud tšekke vastu võtma, kuid need talupojad kasutanud tšekke meelsasti, kuna saanud nende eest vabriku poest kõik vajaliku. Ühtlasi olnud vabrik nõus tšekke alati riikliku raha vastu vahetama.

Septembri keskpaigaks 1919 oligi liikvelts kõrvaldatud 456 000 marka vabriku boone, s.o üle poole kogu emissioonist.

Riigikassa Peavalitsuse eksperdid olid asjast mõnevõrra teistsugusel arvamusel. Nende andmeil olid töölistel sunnitud vabrikuvalitsuse kupüüre vastu võtma ning riigi rahaks neid, vähemalt esialgu, polevat vahetatud. Lisaks olid Sindi rahadest 25-, 50-, 100- ja 500-margased tähtajalised ning nende ettenäitajale tasuti peale märgitud summa veel 6 protsenti. Muide, vabriku poes 6-protsendiline lisa ei kehtinud.

Seega oli õieti tegu võlakohustustega, mis võimaldasid saada kohalikelt võlausaldajatelt odavat krediiti. Liiatigi polnud nende väljaandmiseks mingit luba, kuigi kaubandusminister N. Kõstnerit olevat sellest teavitatud. Seetõttu oli ametnike otsus karm: tšekidega maksmine tuleb lõpetada ja asi anda vabariigi prokuröri kätte.²¹

²⁰ Vikipeedia.

²¹ Ivar Leimus, Eesti Vabariigi rahad 1918-1992. Tallinn, 1993.

11-1. Sindi kalevivabrik 50 penni, 1919, Ross 114, 109×71 mm, Tõnu Karu kogust

11-2. Sindi kalevivabrik 1 mark, 1919, Ross 115, 109×71 mm, Tõnu Karu kogust

11-3. Sindi kalevivabrik 3 marka, 1919, Ross 116, 109×71 mm, Tõnu Karu kogust

11-4. Sindi kalevivabrik 10 marka, 1919, Ross 117, 108×89 mm, Tõnu Karu kogust

11-5. Sindi kalevivabrik 25 marka, 1919, Ross 118, 146×91 mm, Tõnu Karu kogust

11-6. Sindi kalevivabrik 50 marka, 1919, Ross 119, 146×91 mm, Tõnu Karu kogust

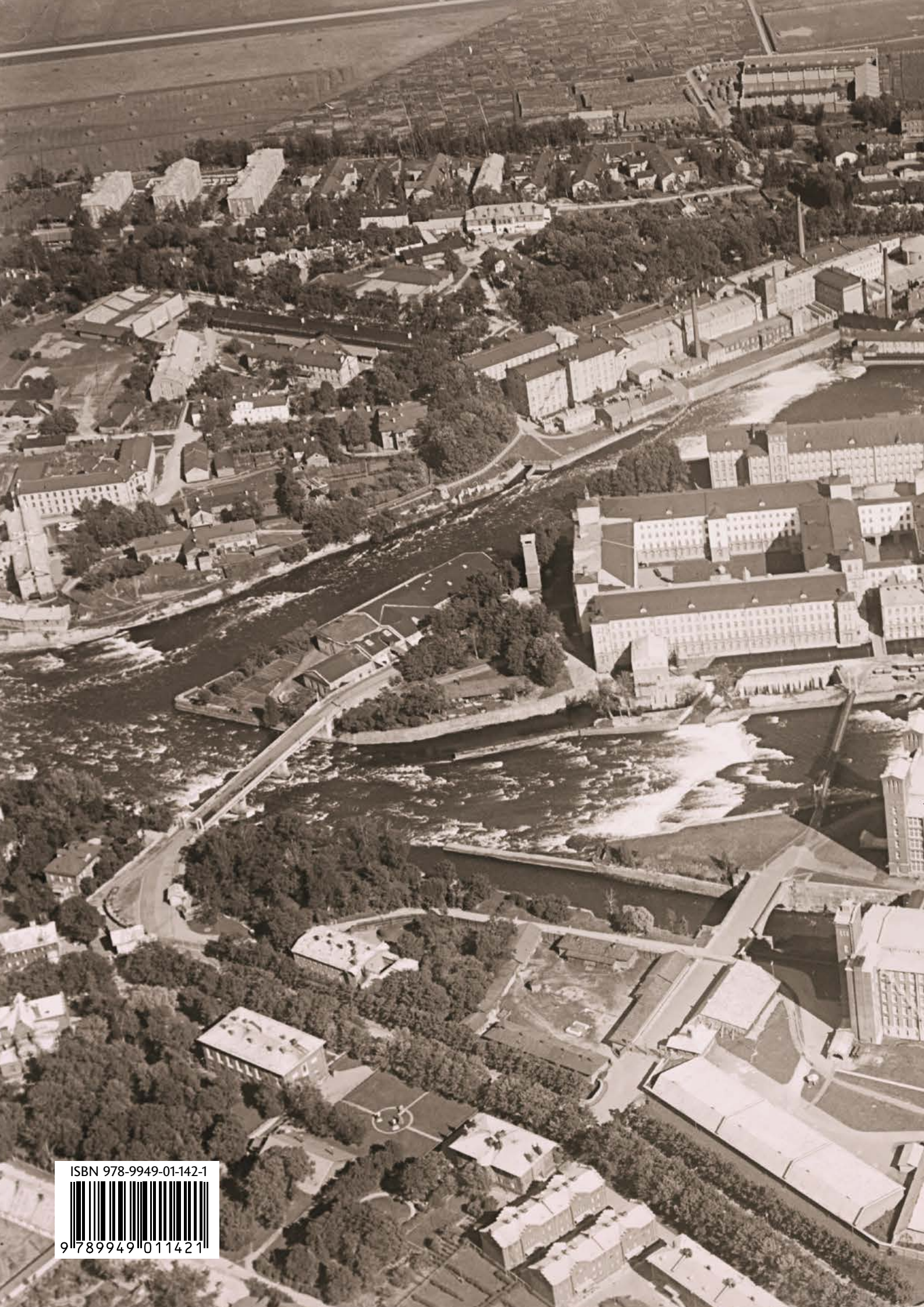
11-7. Sindi kalewivabrik 100 marka, 1919, Ross 120, 146×91 mm, Tõnu Karu kogust

11-8. Sindi kalewivabrik 500 marka, 01.02.1919, Ross 121, 146×91 mm, Tõnu Karu kogust

11-9. Sindi kalewivabrik 500 marka, 01.04.1919, Ross 122, 146×91 mm, Tõnu Karu kogust

ISBN 978-9949-01-142-1

9 789949 011421